

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΠΕΤΡΟΒΑ
(Α.Μ.:101220103045)

Θέμα: «Ανδρέας Σπ. Μιχαλακόπουλος (1875-1938): Η ζωή, το έργο και η εποχή του».

Επιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου
Συνεπιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ιωάννα-Σουλτάνα Κοτσώρη

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2023

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος.....	3
Εισαγωγή.....	4
Α΄ Κεφάλαιο	
Τα νεανικά χρόνια και οι σπουδές του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου.....	6
Β΄ Κεφάλαιο	
Η πρώτη ανάμειξη με την πολιτική και οι εκλογές του.....	12
2.1. Η ανάμειξη με την πολιτική και οι πρώτες εκλογές του.....	12
2.2. Η εκλογή του ως Υπουργός Οικονομίας.....	16
Γ΄ Κεφάλαιο	
Ο ρόλος του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου στον Εθνικό Διχασμό.....	19
3.1. Η θέση του στον Εθνικό Διχασμό και στο Κίνημα της Θεσσαλονίκης	19
3.2. Ο Εθνικός Αγώνας της Μακεδονίας και η εκλογή του ως Υπουργός Γεωργίας και Στρατιωτικών.....	21
3.3. Οι διπλωματικές επιτυχίες και οι εκλογές του Νοεμβρίου 1920.....	25
Δ΄ Κεφάλαιο	
Η κυβέρνηση του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου.....	29
4.1. Τα πολιτικά γεγονότα του 1923-1924.....	29
4.2. Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος ως Πρωθυπουργός και τα κυβερνητικά του έργα.....	35
Ε΄ Κεφάλαιο	
Η συμμετοχή του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου στις κυβερνήσεις του Ελευθερίου Βενιζέλου.....	39
5.1. Η αποκατάσταση του Κοινοβουλευτικού Πολιτεύματος.....	39
5.2. Η επάνοδος του Βενιζέλου και η εκλογή του Μιχαλακόπουλου	41
5.3. Οι διπλωματικές συμφωνίες της Κυβέρνησης.....	42
5.3.1. Το ταξίδι στην Αίγυπτο	42
5.3.2. Οι συμφωνίες με την Τουρκία	43
5.3.3. Οι αγεφύρωτες σχέσεις με την Βουλγαρία	45

5.3.4. Η εξέγερση του κυπριακού λαού	46
5.3.5. Οι ελληνογαλλικές συμφωνίες και η Διάσκεψη της Γενεύης	47
5.4. Οι τελευταίες εμφανίσεις του Μιχαλακόπουλου στην πολιτική σκηνή.....	48

ΣΤ΄ Κεφάλαιο

Η σύλληψη, η εξορία κι ο θάνατος του Μιχαλακόπουλου	51
6.1. Η Δικτατορία στην Ελλάδα	51
6.2. Οι ενέργειες του Μιχαλακόπουλου κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας	55
6.3. Το άδοξο τέλος	57
Επίλογος.....	65
Πηγές και Βιβλιογραφία.....	67
Παράρτημα.....	71
Περίληψη.....	75

Πρόλογος

Με την ολοκλήρωση της συγγραφής της Διατριβής Μεταπτυχιακής Ειδίκευσης, ολοκληρώνεται ουσιαστικά και το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία: Νέες Θεωρήσεις και Πρακτικές». Με αυτόν τον τρόπο, λοιπόν, κλείνει ένας σημαντικός κύκλος που διήρκησε 2 χρόνια και περιλάμβανε ένα αστείρευτο πλήθος πληροφοριών, οι οποίες έγιναν γνώσεις.

Το θέμα της Διατριβής Μεταπτυχιακής Εκπαίδευσης που επέλεξα να εκπονήσω είναι «Ανδρέας Σπ. Μιχαλακόπουλος (1875-1938): Η ζωή, το έργο και η εποχή του». Πιο αναλυτικά, επέλεξα να παρουσιάσω τον βίο του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, ενός σπουδαίου πολιτικού άνδρα καταγόμενο από την πόλη της Πάτρας, που εκκίνησε την καριέρα του ως δικηγόρος και έφθασε να λάβει τη θέση του Πρωθυπουργού της Ελλάδας. Οι κυριότεροι λόγοι που με ώθησαν να επιλέξω το συγκεκριμένο θέμα είναι οι εξής: Πρώτον, η ισχυρή επιθυμία μου να ερευνήσω σε βάθος μία προσωπικότητα, η οποία, πιθανόν, να μην έχει λάβει την απαραίτητη αναγνώριση που της αρμόζει. Δεύτερον, το πολύ ενδιαφέρον χρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο έζησε και έδρασε ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος (Κίνημα στο Γουδί, Εθνικός Διχασμός, Μικρασιατική Καταστροφή, Μεταπολίτευση, Δικτατορικό Καθεστώς). Τρίτος κι εξίσου σημαντικός με τους δύο προηγούμενους λόγους είναι η συναναστροφή και ο κοινός πολιτικός βίος του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, μία από τις πιο σπουδαίες προσωπικότητες που ανέδειξε η Ελλάδα. Ο συνδυασμός, λοιπόν, αυτών των τριών λόγων κρύβεται πίσω από το κίνητρό μου για την συγγραφή της παρούσας εργασίας.

Με την αποπεράτωση της εργασίας, θα ήθελα να ευχαριστήσω εκ βάθος καρδιάς τον επιβλέποντα καθηγητή κύριο Ιάκωβο Μιχαηλίδη, όπως και τους συνεπιβλέποντες καθηγητές, κύριο Θανάση Χρήστου και κυρία Ιωάννα – Σουλτάνα Κοτσώρη, για την αμέριστη στήριξη καθ' όλη τη διάρκεια της συγγραφής της εργασίας. Ευχαριστώ, επίσης, όλο το προσωπικό της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου αλλά και το προσωπικό της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πατρών (Μαιζώνος 110, Πάτρα) για τη καθοδήγηση στους χώρους των βιβλιοθηκών και την βοήθεια εύρεσης τη κατάλληλης βιβλιογραφίας.

Εισαγωγή

Κατά την παρούσα Διατριβή Μεταπτυχιακή Ειδίκευση αναπτύσσονται όλη η ζωή και το έργο του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου. Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος αποτελεί ένα σημείο αναφοράς στην ελληνική πολιτική Ιστορία, μία εξέχουσα προσωπικότητα που αγαπούσε την πατρίδα του και δρούσε με γνώμονα το καλό αυτής. Στην εργασία αυτή, γίνεται προσπάθεια αποτύπωσης όλης αυτής της αγάπης και της δράσης του Μιχαλακόπουλου. Για την εξυπηρέτηση αυτού του σκοπού, η Διατριβή της Μεταπτυχιακής Ειδίκευσης χωρίζεται σε 6 κεφάλαια, μερικά από τα οποία περιλαμβάνουν και υποκεφάλαια.

Το πρώτο κεφάλαιο ξεκινά με τη γέννηση του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου στην πόλη της Πάτρας. Γίνεται αναφορά στην οικογένειά του και πως επηρέασε τη διαπαιδαγώγησή του ο επίσης σπουδαίος νομικός της Πάτρας, Σπήλιος Μιχαλακόπουλος. Στη συνέχεια του κεφαλαίου, γίνεται λόγος για τις σπουδές και τις επιτυχίες του Μιχαλακόπουλου τόσο στη Νομική όσο και στην σχολή Ευελπίδων και κλείνει με το πως διαχειρίστηκε ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος τον αιφνίδιο θάνατο του πατρός του.

Το δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται στην πρώτη ανάμειξη του Μιχαλακόπουλου με την πολιτική, την πρώτη του εκλογή ως Υπουργός κατά τις εκλογές του 1912 αλλά και στην πρώτη συνεργασία του με τον πολύ καλό του συνεργάτη και φίλο Ελευθέριο Βενιζέλο. Επιπλέον, γίνεται αναφορά στη θητεία του Μιχαλακόπουλου στο Υπουργείο Οικονομίας, παραθέτοντας όλες τις ενέργειες που διετέλεσε για να χαρακτηρίσουν το έργο του στο Υπουργείο ως άκρως επιτυχημένο.

Κατά το τρίτο κεφάλαιο κινούμαστε χρονολογικά στα χρόνια του Εθνικού Διχασμού του 1915. Θα μάθουμε, λοιπόν, ποια ήταν η θέση του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου κατά τη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού αλλά και του Κινήματος στη Θεσσαλονίκη το 1917. Επιπλέον, θα γίνει λόγος για την εκλογή του πολιτικού άνδρα ως Υπουργός Γεωργίας και Στρατιωτικών αλλά και για την συμμετοχή του στις εκλογές του 1920, κατά τις οποίες το Κόμμα των Φιλελευθέρων και ο Ελευθέριος Βενιζέλος γνώρισαν μία μεγάλη ήττα, ελέω της κούρασης του ελληνικού λαού από τις συνεχόμενες μάχες με τις γείτονες χώρες.

Το τέταρτο κεφάλαιο καταπιάνεται με το απόγειο της πολιτικής καριέρας του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, δηλαδή την εκλογή του ως Πρωθυπουργός της Ελλάδας. Πιο συγκεκριμένα, επικεντρώνεται στα πολιτικά γεγονότα πριν αναλάβει

Πρωθυπουργός, δηλαδή στα δύσκολα χρόνια της αποκατάστασης των προσφύγων, στα γεγονότα κατά τη διάρκεια της οκτάμηνης θητείας του και στα σπουδαία κυβερνητικά του έργα, όπως το ιστορικό έργο ύδρευσης της Αθήνας και του Πειραιά.

Προχωρώντας στο πέμπτο κεφάλαιο, θα γίνει αναφορά για την αποκατάσταση του Κοινοβουλευτικού Πολιτεύματος, για την επάνοδο του Ελευθερίου Βενιζέλου στον πρωθυπουργικό θώκο και την επανεκλογή του Μιχαλακόπουλου ως Υπουργού Εξωτερικών. Ειδική μνεία δίδεται στις διπλωματικές προσπάθειες του τελευταίου με τους κύριους εχθρούς της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας, οι οποίες βοήθησαν την Ελλάδα να ατενίζει με μεγαλύτερη αισιοδοξία τη θέση της στον ευρωπαϊκό χάρτη. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με μία αναφορά στις τελευταίες εμφανίσεις του Μιχαλακόπουλου στην πολιτική σκηνή της χώρας.

Η εργασία αυτή ολοκληρώνεται με το πέρας του έκτου και τελευταίου κεφαλαίου. Το κεφάλαιο αυτό καταπιάνεται, αρχικά, με την πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα από το 1934 έως και το 1936, όπου αναπτύχθηκε στην Ελλάδα το Δικτατορικό καθεστώς υπό τον Ιωάννη Μεταξά και την ανέλιξη του τελευταίου με τη βοήθεια του Βασιλιά Γεωργίου Β΄. Έπειτα, γίνεται εκτενής λόγος για τον άδικο και τραγικό τρόπο που μεταχειρίστηκε ο Μεταξάς τον Μιχαλακόπουλο, ο οποίος, ενώ ήταν σοβαρά ασθενής, εξορίστηκε στην Πάρο και τελικώς κατέληξε στον «Ευαγγελισμό» της Αθήνας το έτος 1938.

Α΄ Κεφάλαιο

Τα νεανικά χρόνια και οι σπουδές του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου

Η ζωή του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου ξεκινά από την ιστορική πόλη της Πάτρας, μιας πόλης που κατά την διάρκεια ενός αιώνα κατά την περίοδο ανεξαρτησίας, κατόρθωσε και εξέλεξε στο σύνολο 5 πρωθυπουργούς, μεταξύ των οποίων και ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος.

Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, λοιπόν, γεννήθηκε στην πρωτεύουσα της Αχαΐας στις 17 Μαΐου του 1875. Η οικογένειά του ήταν γνωστή στην κοινωνία της Πάτρας κι αυτό οφειλόταν στον πατέρα του, τον Σπήλιο Μιχαλακόπουλο. Ο Σπήλιος Μιχαλακόπουλος ήταν από τους σπουδαιότερους δικηγόρους της Πάτρας, με καταγωγή από το Διακοφτό και κατείχε μία περίβλεπτη θέση στην κοινωνική ζωή της Πάτρας. Απέκτησε στο σύνολο δέκα παιδιά, 4 κορίτσια και 6 αγόρια, ένα εκ των οποίων και ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος. Η μητέρα του Ανδρέα και σύζυγος του Σπήλιου λεγόταν Ασπασία Γκάβα και η καταγωγή της ήταν από τον Πύργο Ηλείας, προερχόμενη κι αυτή από μία ευκατάστατη οικογένεια. Οι δύο αυτοί άνθρωποι δημιούργησαν μία αξιοσέβαστη οικογένεια στην Πάτρα και έκαναν δέκα παιδιά, από τα οποία ο Ανδρέας ήταν το πρώτο.

Από πολύ νεαρή ηλικία, ο Ανδρέας έδειχνε την οξυδέρκειά του και το ανήσυχο πνεύμα του. Όντας σε στενή επίβλεψη από τους γονείς του, άρχισε από μικρός να κερδίζει διακρίσεις ένεκα των σχολικών του επιδόσεων, παρά την αυστηρότητα των καθηγητών εκείνης της εποχής.

Τα χρόνια περνούσαν και καθώς ο Ανδρέας μεγάλωνε, ο πατέρας του τον προετοίμαζε για να τον διαδεχθεί στο νομικό τομέα. Ήταν πεπεισμένος πως, αφού είχε τις τεράστιες επιτυχίες στις σχολικές επιδόσεις και τον συνόδευαν τα διθυραμβικά σχόλια των καθηγητών και των συμμαθητών του, θα ήταν άξιος συνεχιστής του δικού του έργου, ενώ με βεβαιότητα θα μπορούσε να διευρύνει και τις επιτυχίες του δικηγορικού γραφείου.

Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, όμως, δεν ενστερνιζόταν τις απόψεις του πατέρα του. Παρόλο που σεβόταν απολύτως την επιθυμία του, ο ίδιος είχε άλλους στόχους και σκοπούς για το μέλλον του, η ενασχόλησή του με το στρατιωτικό στάδιο, ένα στάδιο που αποτελούσε όνειρο για όλα τα παιδιά της εποχής καθώς επικρατούσαν οι απόψεις του Χαριλάου Τρικούπη πως η Ελλάδα θα έπρεπε πλέον να συγκροτήσει

έναν νέο και μορφωμένο στρατό. Το καλοκαίρι του 1892 ξεκίνησε πυρετώδες διάβασμα με σκοπό να σπουδάσει το φθινόπωρο στην Αθήνα. Είχε αποφασίσει να κάνει το χατίρι στον πατέρα του, ωστόσο δεν είχε βγει ποτέ από το μυαλό του η σχολή Ευελπίδων.

Ο καιρός πέρασε κι ήρθε το φθινόπωρο, όπου ο νεαρός τότε Ανδρέας μετέβη στην Αθήνα για να δώσει στις εισαγωγικές εξετάσεις της σχολής Ευελπίδων. Εκείνη την χρονιά συμμετείχαν στις εξετάσεις πάνω από 100 υποψηφίους ενώ οι επιτυχόντες θα ήταν μόνο 14. Διοικητής της Σχολής ήταν ο συνταγματάρχης Θρασύβουλος Μάνος, ένας εξαιρετος αξιωματικός, αμερόληπτος, ο οποίος δεν υπέκυπτε στις κομματικές πιέσεις υπέρ των υποψηφίων.

Οι εξετάσεις και όσα συνάντησαν οι υποψήφιοι ήταν αρκετά απαιτητικές. Όμως, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος ήταν εξαιρετικά διαβασμένος κι έτσι κατόρθωσε να αριστεύσει στις εισαγωγικές εξετάσεις, να καταταγεί ως μαθητής της πρώτης τάξης και πρώτος ως επιτυχών. Πέραν όμως αυτής της επιτυχίας, ο Ανδρέας γράφτηκε και στη Νομική Σχολή του Εθνικού Πανεπιστημίου θέλοντας με αυτόν τον τρόπο να ευχαριστήσει τον πατέρα του.

Ήδη από τον πρώτο χρόνο των σπουδών του, οι γνώσεις του και γενικώς η φυσιολογία του δεν περνούσαν απαρατήρητες. Όλοι οι σπουδαστές και οι καθηγητές τον σέβονταν και τον είχαν σε πολύ μεγάλη υπόληψη. Το πρώτο έτος της φοίτησής του (1892-1893) στο στρατιωτικό σχολείο της Ευελπίδων το πέρασε με άριστες συνθήκες. Έπνεε στη Σχολή ένας άνεμος ανορθώσεως και σε αυτό συντέλεσαν πολύ σημαντικές βελτιώσεις επί της διοικήσεως του Πάνου Κολοκοτρώνη (1881-1885) και του διαδόχου του Θρασυβούλου Μάνου (1885-1894).¹

Ο χρόνος κυλούσε πολύ ομαλά στην σπουδαστική ζωή του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου. Τα αριστεία έδιναν και έπαιρναν και η μετάβαση από το πρώτο έτος της Σχολής στο δεύτερο ήρθε απολύτως θριαμβευτικά. Παράλληλα, συνέχισε και τις σπουδές στη Νομική και γράφτηκε και στο δεύτερο έτος στο πανεπιστήμιο της Αθήνας.

Η ιστορία όμως δεν εξελίχθηκε όπως ακριβώς ήθελε καθότι η Μοίρα του επεφύλασσε άσχημο παιχνίδι. Τον Ιανουάριο του 1891 και καθώς συνέχιζε απρόσκοπτα τις σπουδές του, του ανακοινώθηκε ο αιφνίδιος θάνατος του πατέρα του, Σπήλιου. Αυτός ο ξαφνικός θάνατος ήταν που άλλαξε τον επαγγελματικό του προσδιορισμό. Ο Σπήλιος, όπως έχει προαναφερθεί, ήταν σύζυγος και πατέρας δέκα

¹ Ε. Στασινόπουλος, *Η ιστορία της Σχολής Ευελπίδων (1828-1953)*, Αθήνα 1954, σ. 89

παιδιών και είχε ένα πολύ επιτυχημένο δικηγορικό γραφείο στην Πάτρα. Κι έτσι ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος βρέθηκε σε δίλημμα για το επαγγελματικό του μέλλον.

Ο Μιχαλακόπουλος μετέβη άμεσα στην Πάτρα για να παραστεί στην κηδεία του πατέρα του και όταν γύρισε, ζήτησε ακρόαση από τον Διοικητή Μάνο για να του ανακοινώσει την δυσάρεστη απόφαση, την παραίτησή του από την Σχολή Ευελπίδων. Ο διοικητής Μάνος προσπάθησε αρχικά να τον μεταπείσει αλλά φαινόταν μάταιο. Ο Μάνος εκείνη την εποχή συνδεόταν φιλικά με τον υπασπιστή του Βασιλέως Γεωργίου Α΄, Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλο και ήταν τακτικός επισκέπτης του βασιλικού υπασπιστηρίου.² Ο Παπαδιαμαντόπουλος ενημέρωσε τον βασιλιά Γεώργιο, ο οποίος, συγκινημένος στο άκουσμα της ιστορίας του Μιχαλακόπουλου, έδωσε εντολή να πληρωθούν όλα τα δίδακτρα του από το βασιλικό ταμείο και ότι όταν τελείωνε τις σπουδές του, θα τον έστελνε ο ίδιος στην Ευρώπη για να συνεχίσει τις σπουδές του.

Η πρόταση του βασιλιά μεταφέρθηκε στον Μιχαλακόπουλο και παρόλο που ήταν άκρως τιμητική, δεν την έκανε δεκτή και έμμενε στην απόφασή του. Μέσα σε λίγες μέρες γύρισε στην Πάτρα και επωμίσθηκε άμεσα τα βάρη και της οικογένειας και του γραφείου και μέσα από ατελείωτο διάβασμα που τον κρατούσαν μερόνυχτα άγρυπνο, κατάφερε σε σύντομο χρονικό διάστημα να βάλει τις τρέχουσες υποθέσεις σε μία τάξη.

Ο ίδιος συνέχισε τις ατομικές του σπουδές στη Νομική και είναι άξιο λόγου ότι υπήρξε αυτοδίδακτος, καθώς δεν φοίτησε ποτέ στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, παρά μόνο ολοκλήρωνε την εγγραφή του κάθε χρόνο σε αυτό. Παράλληλα, προχώρησε σε μία καινοτόμα κίνηση δημιουργώντας ένα νομικό φροντιστήριο στην Πάτρα, παρόλο που ήταν ακόμα φοιτητής, προσελκύοντας μεγάλο πλήθος νέων που ήθελαν να αποκτήσουν νομικές γνώσεις από τον ίδιο τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο.

Η διδασκαλία του Μιχαλακόπουλου ήταν εκπληκτική και μέσα από αυτή καταλάβαινε κανείς την ιδιοσυγκρασία του και το πάθος του για την επιστήμη της Νομικής. Το αξιοσημείωτο είναι πως υπήρξε αυτοσχέδιος ως καθηγητής και εξαιτίας αυτού είχε και τις δικές του τακτικές. Αυτές οι τακτικές αποσκοπούσαν στην αμεσότητα των ιδεών του, χωρίς να καταφεύγει σε σχολαστικούς τύπους. Με αυτό τον τρόπο κατάφερε να κερδίσει τους μαθητές του και αυτοί έπλαθαν τους χαρακτήρες τους πάνω σε αυτή την βάση του Μιχαλακόπουλου.

² Δ. Γατόπουλος, *Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, Πρωθυπουργός, Στενός Συνεργάτης του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αθήνα 2000, σ. 21

Όσον αφορά τον λόγο του, μπορεί να χαρακτηριστεί και επιβλητικός, αλλά συνάμα ήταν και ευχάριστος. Το πρόσωπό του σπάνια έπαιρνε αυστηρό ύφος, συνήθως ήταν πραιο και ήρεμο. Η καρδιά του ήταν πάντα τρυφερή και δεκτική όταν μιλούσε στους φοιτητές του. Τίποτα, ούτε η δόξα, δεν μπόρεσαν ποτέ να τον μετακινήσουν από τον κύκλο της συμπάθειας και της αγάπης.³

Κατά το έτος 1896, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος μετέβη στην Αθήνα με σκοπό να ολοκληρώσει τις Νομικές του σπουδές μέσω των διπλωματικών εξετάσεων του Πανεπιστημίου Αθηνών. Όπως θα περίμενε κανείς, ο Μιχαλακόπουλος άριστευσε σε αυτές τις εξετάσεις. Έτσι, κατόρθωσε να πάρει το δίπλωμά του και παράλληλα την άδεια άσκησης επαγγέλματος, αφήνοντας πάλι κατάπληκτους τους εκπαιδευτές του. Ο Μιχαλακόπουλος εμφανίστηκε μπροστά τους με περίσσεια τόλμη και πυγμή και παρόλο που δεν είχε την ανάλογη εμπειρία, ενέπνεε μία σιγουριά και μία βεβαιότητα ότι το μέλλον του στα νομικά στερεώματα θα ήταν υπέρλαμπρο. Οι ερωτήσεις των καθηγητών δεν ήταν εύκολες. Ωστόσο, ο νεαρός Μιχαλακόπουλος κατάφερε να ανταπεξέλθει σε όλες δίνοντας εξαιρετικές απαντήσεις. Ίδια εξέλιξη συνέβη και στον Άρειο Πάγο όπου ο Μιχαλακόπουλος εξετάστηκε ενώπιον του διακριθέντα, εκείνη την εποχή, ποινικολόγου Κωνσταντίνου Κωστή, ο οποίος εντυπωσιάστηκε από το εξαιρετο λέγειν του νεαρού Πατρινού.

Μετά το πέρας των εξετάσεών του, επέστρεψε στην Πάτρα και αφοσιώθηκε στην άδεια άσκησης της δικηγορίας. Παράλληλα, κατόρθωσε μόνος του ως αυτοδίδακτος να μάθει γερμανικά και γαλλικά, ενώ με την πάροδο των χρόνων έμαθε κι άλλες γλώσσες, όπως αγγλικά, ιταλικά και ισπανικά αλλά και ρουμανικά, όταν βρέθηκε στην Θεσσαλονίκη το έτος 1916-1917 όντας Υπουργός Εθνικής Άμυνας.

Ο χρόνος πέρασε και ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος ολοκλήρωσε την άσκηση επαγγέλματος και αισίως έπειτα από αυτό έγινε μέλος του Δικηγορικού Συλλόγου Πατρών και συγκαταλέχθηκε στο έμπυχο δυναμικό των νομικών και των δικανικών ρητόρων της πόλης του. Εκείνη την περίοδο ο νομικός κλάδος της πόλης βρισκόταν σε καταφανέστατη ακμή. Ήταν πολλοί οι επιτυχημένοι κι επιφανείς δικηγόροι εκείνο τον καιρό οι οποίοι, πέραν της δικηγορίας, ασχολήθηκαν με την πολιτική κατακτώντας υψηλόβαθμες θέσεις ακόμα και σε υπουργικούς θώκους. Σε αυτόν τον επιτυχημένο κλάδο, προστέθηκαν με την πάροδο του χρόνου ο Δημήτριος Γούναρης και μετέπειτα ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος.

³ Δ. Γατόπουλος, ό. π., σ. 25

Γούναρης και Μιχαλακόπουλος βρέθηκαν πολλές φορές ως αντίπαλοι στις έδρες των δικαστηρίων, ακολουθώντας όλους τους κανόνες του δικανικού λόγου, κρατώντας τους ακροατές κρατώντας καθηλωμένους όλους τους ακροατές. Τρανό παράδειγμα των ικανοτήτων τους ήταν οι δηλώσεις του ιδιοκτήτη της εφημερίδας Πελοπόννησος, Διονύσης Βασιλειάδης, ο οποίος, βγαίνοντας από την δικαστική αίθουσα έχοντας ακούσει τους δύο εξαιρετικούς δικηγόρους, ρωτήθηκε για το ποια πίστευε πως θα είναι η έκβαση της υπόθεσης. Η απάντησή του ήταν πως «μπορεί να τον αθώωσουν ή μπορεί και να τον κόψουν».⁴

Η επιστήμη της Νομικής δεν σταμάτησε να απασχολεί ποτέ τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο, ακόμα και όταν αυτός ασχολήθηκε εξ ολοκλήρου με τον πολιτικό κόσμο. Παρά την απασχόλησή του, λοιπόν, με τα πολιτικά δρώμενα, δεν απομακρύνθηκε από τη Νομική, καθώς συμμετείχε στη Νομολογική Επιθεώρηση (30 Απριλίου – 13 Μαΐου 1933), αλλά την «πάντρεψε» με την επιστήμη της Οικονομίας, που ήταν η δεύτερη αγάπη του όπου κατά την περίοδο της ανόρθωσης αυτό το «πάντρεμα» ήταν καθοριστικό για την υλοποίησή της. Επίσης, ήταν πολλές οι φορές που ο Βενιζέλος, ως Πρωθυπουργός, εμπιστευόταν τυφλά τον Μιχαλακόπουλο στις νομικές υποθέσεις.

Πέραν του Πρωθυπουργού, εμπιστοσύνη προς το πρόσωπό του έδειχνε και ο τότε Υπουργός Δικαιοσύνης Νικόλαος Δημητρακόπουλος. Ο Δημητρακόπουλος, ήταν ένας εξαιρετικός νομικός, καταγόμενος από την Γορτυνία Αρκαδίας και είχε εκλεχθεί Υπουργός στην πρώτη κυβέρνηση Βενιζέλου το 1910. Ήταν δύστροπος στις συνεργασίες του όσον αφορά τα νομοθετικά πλαίσια. Ωστόσο, με τον Μιχαλακόπουλο είχε αναπτυχθεί εμπιστοσύνη μεταξύ τους και μέσω της συνεργασίας τους προέκυψε ένα νέο δικαστικό πρόγραμμα που αποτέλεσε σταθμός της Ελληνικής Δικαιοσύνης.⁵

Εκτός από την διαφαινόμενη εμπιστοσύνη της κυβέρνησης, ο Μιχαλακόπουλος λάμβανε της εμπιστοσύνης και από μεγάλους οργανισμούς της χώρας. Για παράδειγμα, ήταν ο δικηγόρος της Εθνικής Τράπεζας, ο οποίος είχε αναλάβει σοβαρές υποθέσεις που τον ανάγκαζαν να ταξιδέψει πολλάκις στο εξωτερικό, ενώ ήταν δικηγόρος και του διαδόχου Κωνσταντίνου, ο οποίος του είχε αναθέσει τις νομικές υποθέσεις του κτήματός του στην Πελοπόννησο.

⁴ Δ. Γατόπουλος, ό. π., σ. 28

⁵ Δ. Γατόπουλος, ό. π., σ. 31

Ο Μιχαλακόπουλος εκείνη την εποχή αποτελούσε σπουδαία προσωπικότητα στην πόλη της Πάτρας. Δεν ήταν μόνο συνεπής ως προς την οικογένειά του, αλλά και ως προς την κοινωνία της Πάτρας. Τρανή απόδειξη της αγάπης του προς την πόλη του ήταν και η δωρεά της αχανούς βιβλιοθήκης του στον δήμο Πατρών. Παρά τον περιορισμένο χρόνο του, πάντα εύρισκε ελεύθερο διάστημα για να αγοράσει βιβλία όχι μόνο νομικά, αλλά και επιστημονικά, ιστορικά, βιογραφικά, φιλολογικά και λογοτεχνικά.⁶ Η συλλογή του Μιχαλακόπουλου ήταν τεράστια, η αγάπη του για τα παντός φύσης βιβλία ήταν γνωστή κι έτσι η πλούσια συλλογή του διατηρείται ακέραια στις βιβλιοθήκες της Πάτρας.

Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος ήταν ιδιαίτερα αγαπητός στην πόλη του. Όλος ο κόσμος, ανεξάρτητα από την κοινωνική του τάξη, έτρεφε συμπάθεια προς το πρόσωπό του. Οι επιτυχίες του ήταν αναρίθμητες σε όλους τους κλάδους με τους οποίους καταπιανόταν και σιγά σιγά, άτομα από το στενό του περιβάλλον και μη, άρχιζαν να τον πιέζουν με σκοπό την ενασχόλησή του με την πολιτική.

⁶ Δ. Γατόπουλος, ό. π., σ. 33

Β' Κεφάλαιο

Η πρώτη ανάμειξη με την πολιτική και η εκλογή του

2.1 Η ανάμειξη με την πολιτική και οι πρώτες εκλογές του

Όσο περνούσε ο καιρός, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος εδραιωνόταν στις συνειδήσεις των συμπολιτών του ως ένας επιτυχημένος άνδρας με πολλές επιτυχίες στο ενεργητικό του. Αυτές οι επιτυχίες έκαναν τον κόσμο της Πάτρας να βλέπει στο πρόσωπό του έναν ανερχόμενο πολιτικό ηγέτη και για αυτό τον λόγο ξεκίνησαν να τον πιέζουν να ασχοληθεί με τα κοινά της πόλη, ώστε να επωφεληθεί και η πόλη από τις εν γένει δυνατότητές του.

Ο ίδιος, ωστόσο, δεν επειγόταν να ασχοληθεί με την πολιτική σκηνή ακόμα. Μολαταύτα, αν και δεν ήθελε να εγκαταλείψει το νομικό κόσμο, η πολιτική σκηνή της Ελλάδας αναζητούσε νέους πολιτικούς για να καθοδηγήσουν την χώρα. Ταυτόχρονα, ο ίδιος παρακολουθούσε τα πολιτικά δρώμενα της χώρας και προσπαθούσε να επιλύσει τα διάφορα κοινωνικοπολιτικά ζητήματα με καινοτόμους τρόπους.

Την ίδια στιγμή, η πολιτική σκηνή στην Ελλάδα βρισκόταν σε πλήρη σύγχυση. Ο πολιτικός κατήφορος δεν είχε τελειωμό και η μόνη πηγή ελπίδας της εποχής ήταν η ομάδα των Ιαπώνων, μία ομάδα με νέους πολιτικούς που ονομάστηκε τοιουτοτρόπως λόγω της αγάπης τους Βλάσση Γαβριηλίδη για τους Ιάπωνες. Ανάμεσα στους άνδρες αυτούς ήταν ο Στέφανος Δραγούμης αλλά και ο Δημήτριος Γούναρης, όπου με την ανάληψη του Υπουργείου Δικαιοσύνης το 1908, σταμάτησε να υφίσταται και η συγκεκριμένη ομάδα.⁷

Καθώς περνούσε ο καιρός, ο Μιχαλακόπουλος βρισκόταν σε προετοιμασία ένταξης στην πολιτική παρόλο που παρακολουθούσε διακριτικά τις εξελίξεις. Ταυτόχρονα, η οικονομική του κατάσταση ήταν τέτοια που του επέτρεπε να ασχοληθεί με τα κοινά, αν και δεν έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην απόφασή του τα χρήματα.

Κατά την διάρκεια αυτής της προετοιμασίας του και της υπομονής του να εκμεταλλευτεί την κατάλληλη στιγμή, άρχισε να μελετά διεξοδικά και θέματα οικονομικά, ούτως ώστε να εμπλουτίσει τον γνωστικό του ορίζοντα. Φαινόταν πως ο Μιχαλακόπουλος περίμενε την κατάλληλη στιγμή για την ενασχόλησή του με τα κοινά.

⁷ Δ. Γατόπουλος, ό. π., σ. 34

Η μέρα αυτή φαίνεται τελικά πως ήρθε. Τον Αύγουστο του 1909 ξεκίνησε μία επαναστατική πρωτοβουλία του Στρατιωτικού Συνδέσμου, η οποία ήταν συνυφασμένη με τις αναζητήσεις των ευρύτερων στρωμάτων της κοινής γνώμης.⁸ Το κίνημα στο Γουδί πραγματοποιήθηκε στις 15 Αυγούστου 1909 κι εκείνη την ημέρα ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος, έχοντας συσπειρώσει πλήθος λαού με το μέρος του, έφθασε στο στρατόπεδο στο Γουδί και απαίτησε μεταρρυθμίσεις που θα άλλαζαν την νεότερη ιστορία της Ελλάδας. Η κυβέρνηση δεν διέθετε τις ανάλογες δυνάμεις να αντιμετωπίσει το οργισμένο πλήθος κι έτσι αναγκάστηκε να δεχθεί τους όρους του Συνδέσμου.

Αρχικά, ο Σύνδεσμος μέσω του Κυριακούλη Μαυρομιχάλη που τοποθετήθηκε στην θέση του πρωθυπουργού από τον βασιλιά Γεώργιο και προσπάθησε με αυτόν τον τρόπο να φέρει εις πέρας τις επιδιώξεις του. Όμως, υπήρξε αμοιβαία καχυποψία με αποτέλεσμα να μην ευοδώσει. Λαμβάνοντας αυτά υπόψη, ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος αποφάσισε να καλέσει τον Ελευθέριο Βενιζέλο στην Αθήνα, έναν επιτυχημένο πολιτικό καταγόμενο από την Κρήτη, ο οποίος είχε προηγουμένως πολιτικές διακρίσεις, κυρίως στο ζήτημα της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα.

Στις 28 Δεκεμβρίου 1909, λοιπόν, ο Ελευθέριος Βενιζέλος, συνοδευόμενος από τον Κρητικό πολιτικό Κωνσταντίνο Μάνο, αποβιβάστηκε στον Πειραιά.⁹ Καθώς έφθασε από την Κρήτη, πέραν των αξιωματικών του Συνδέσμου που ήταν υπεύθυνοι για την παραλαβή του, τον περίμενε και μεγάλο πλήθος δημοσιογράφων, οι οποίοι επιθυμούσαν να καλύψουν τις πρώτες στιγμές αυτού του σπουδαίου γεγονότος που θα έφερνε σημαντικές εξελίξεις στην νεότερη ιστορία της χώρας.

Ανάμεσα στους ενθουσιασμένους, λαϊκούς, δημοσιογράφους, βρίσκονταν και δημοσιογράφοι της Αυλής, οι οποίοι δεν δίστασαν να ασκήσουν δριμύ κατηγορώ προς τον Βενιζέλο, υποστηρίζοντας πως ο Σύνδεσμος είχε την διάθεση να επιβάλλει την εξουσία με την βία. Παρά την προπαγάνδα που προσπάθησε να κάνει αυτή η μερίδα του Τύπου, δεν ήταν λίγοι οι πολιτικοί που τάχθηκαν στο πολιτικό πλευρό του κατευθείαν μαζί με την έλευσή του.

Ο Μιχαλακόπουλος, βλέποντας όλες αυτές τις θετικές εξελίξεις που γίνονταν στην πολιτική σκηνή, δεν θα μπορούσε να μείνει πλέον αμέτοχος. Ήταν βέβαια αναγκασμένος πλέον να εγκαταλείψει πάνω στην ακμή του τη Νομική. Όμως, τα εθνικά συμφέροντα ήταν υπεράνω των προσωπικών συμφερόντων.

⁸*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 14, (1978), σ. 266, στο εξής βλ. *ΙΕΕ*

⁹*Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 14, (2006), σ. 415, στο εξής βλ. *ΙΕ*

Στις 8 Αυγούστου 1910, είχαμε την προκήρυξη των εκλογών από την κυβέρνηση Δραγούμη κατά τις οποίες εμφανίστηκαν πολλές νέες τάσεις και νέοι υποψήφιοι. Αυτό είχε ως συνέπεια για πρώτη φορά στα κοινοβουλευτικά χρονικά της χώρας ο αριθμός των ανεξάρτητων βουλευτών να καταφέρει να προσεγγίσει το σύνολο των εκπροσώπων των επίσημα αναγνωρισμένων κομμάτων.¹⁰ Για την ιστορία, ο Βενιζέλος συμμετείχε ως βουλευτής στην Αττικοβοιωτία και κατάφερε παρά τις δυσκολίες να λάβει 32.765 ψήφους από τους 38.800 που θα μπορούσε να λάβει. Η επιτυχία του ήταν κάτι παραπάνω από μεγάλη έναντι του Στέφανου Δραγούμη και του Δημήτριου Ράλλη.

Όσον αφορά τις υποψηφιότητες στην Πάτρα, υπήρξε μία καλά οργανωμένη στρατηγική των παλαιότερων κομμάτων να εμποδίσουν την ανάδειξη του οποιοδήποτε νέου πολιτικού που θα μπορούσε να φέρει καινοτόμες ιδέες που πιθανόν να καταπατούσαν το συντηρητικό αλλά αγαπητό για αυτούς Σύνταγμα του 1865. Όλα τα κόμματα του νομού ενώθηκαν με μοναδικό σκοπό τη μη εκλογή του Μιχαλακόπουλου στην Αναθεωρητική Βουλή, ο οποίος είχε ως κύριο μέλημα του την αναθεώρηση του υπάρχοντος Συντάγματος.

Η αντιπολίτευση που ασκήθηκε στον Μιχαλακόπουλο αποδείχτηκε ανεπαρκής, καθώς εκλέχθηκε ως πληρεξούσιος στην Α΄ Αναθεωρητική Συνέλευση με εμφατικό τρόπο. Μετά τις εκλογές, μετέβη στην Αθήνα ως πρώτος πληρεξούσιος του νομού Αχαΐοηλίδος. Ταυτόχρονα, παρακολουθούσε με μεγάλη προσοχή τις πολιτικές εξελίξεις.

Ο Βενιζέλος σχημάτισε τελικώς κυβέρνηση στις 5 Οκτωβρίου 1910 και μέχρι τότε ο Μιχαλακόπουλος δεν είχε έρθει σε επαφή με τον Βενιζέλο.¹¹ Κατόπιν προσωπικής πρωτοβουλίας του Στέφανου Γρανίτσα, ο οποίος ήταν ένας αξιόλογος συγγραφέας και δημοσιογράφος αλλά και έμπιστος φίλος του Ελευθέριου Βενιζέλου, κατάφερε εν τέλει ο νεαρός Πατρινός να εισέλθει στον στενό φιλικό κύκλο του νέου πρωθυπουργού. Ο Βενιζέλος ήταν ήδη ενήμερος για την προσωπικότητα και τα προσόντα του Μιχαλακόπουλου και ευθύς αμέσως ξεκίνησε προσωπικές επαφές μαζί του, με κύριο στόχο να τον πείσει να συμμετάσχει στην κυβέρνησή του και να αποφασίσει ποιο είναι το ιδανικό Υπουργείο για αυτόν ώστε να προσφέρει καθολικά τις υπηρεσίες του.

¹⁰ *ΙΕ*, τ.14, (2006) σ. 439

¹¹ Δ. Γατόπουλος, ό. π., σ. 39

Αξίζει να σημειωθεί πως ο Βενιζέλος ήταν εξαρχής υπέρ της Αναθεωρητικής Βουλής και κατά της Συντακτικής. Στήριζε με μεγάλη θέρμη αυτή την θέση κι ενώ στην αρχή υπήρξαν αντιδράσεις, αυτή η επιμονή του προκάλεσε επευφημίες από όλες τις πλευρές γιατί το πλήθος αναγνώριζε στο πρόσωπό του τον ηγέτη.¹²

Στις 10 και 11 Οκτωβρίου έγιναν στη Βουλή δύο συνεδριάσεις, ύστερα από τις διαφωνίες του Γεωργίου και του Βενιζέλου. Στην τελευταία συνεδρίαση υπέρ της πατρίδας ψήφισαν 208 από τους μόνο 266 παρευρισκόμενους. Η έκβαση της ψηφοφορίας δεν κρίθηκε ικανοποιητική από την Κυβέρνηση και ο Γεώργιος, υπό το καθεστώς της εισήγησης του πρωθυπουργού και της λαϊκής πίεσης υπέρ του Βενιζέλου, υιοθέτησε τη λύση της προσφυγής σε νέες εκλογές.¹³

Οι επόμενες εκλογές έλαβαν χώρα στις 28 Νοεμβρίου του ίδιου έτους κι ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος με την ρητορική του ικανότητα επεδίωξε να εξηγήσει στους ψηφοφόρους τις αλλαγές που έφερνε ο Βενιζέλος. Οι εκλογές ολοκληρώθηκαν εν τέλει με μεγάλη επικράτηση των Δημοκρατικών. Ο σχηματισμός του Βενιζέλου που γρήγορα πήρε την ονομασία Κόμμα των Φιλελευθέρων, κατάφερε να κερδίσει τις 307 από τις 362 έδρες (το 84,8%) και ήταν η πρώτη φορά που στην εκλογική διαδικασία δεν συμμετείχαν τα παλαιά κόμματα.¹⁴

Ο Μιχαλακόπουλος από την πλευρά του εξελέγη πανηγυρικά βουλευτής και μετέβη ξανά στην Αθήνα για τη Β΄ Αναθεωρητική Βουλή, ενώ αμέσως ξεκίνησε ταξίδια σε ευρωπαϊκές χώρες για να μελετήσει του τρόπους διοίκησης, της ευνομίας και της τάξης τους, με σκοπό να είναι εξ ολοκλήρου έτοιμος εάν και εφόσον του ζητηθεί από τον Βενιζέλο να αναλάβει υπουργική θέση. Τα ταξίδια του στην Κεντρική Ευρώπη αποτέλεσαν μεγάλη πηγή τεχνογνωσίας για τον ίδιο και οι κινήσεις του δεν πέρασαν απαρατήρητες στην Ελλάδα, καθώς πολύς κόσμος έδειξε θαυμασμό για τις προθέσεις του Μιχαλακόπουλου για να βοηθήσει την χώρα στον δρόμο της ανόρθωσης.

2.2 Η εκλογή του ως Υπουργός Οικονομίας

¹² Ε. Ντριό, *Ελλάδα και Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Από το Κίνημα των Νεότουρκων (1908) μέχρι τη Συνθήκη της Λωζάννης (1923)*, Αθήνα 2000, σ. 58

¹³ *ΙΕ*, τ. 14, σ. 457

¹⁴ *ΙΕ*, τ.14, σ. 462

Η συμμετοχή του στην Β΄ Αναθεωρητική Βουλή και εν γένει ο κοινοβουλευτικός ρόλος του τον κατέτασαν σε έναν από τους πρωτεργάτες της ανόρθωσης, σε τέτοιο βαθμό που έχαιρε της βαθύτατης εκτίμησης της αντιπολίτευσης. Προς τα τέλη του Μάη του 1912 ήρθε και η επιβράβευση, αφού ο Βενιζέλος πρότεινε στον Μιχαλακόπουλο την ανάληψη του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας κι έτσι στις 31 του ίδιου μήνα ορκίστηκε ως Υπουργός.

Ευθύς αμέσως, λοιπόν, συνέλεξε κοντά του για να τον πλαισιώσουν τους καλύτερους ειδικούς επιστήμονες της εποχής εκείνης, οι οποίοι μάλιστα είχαν σπουδάσει στην Ευρώπη και αργότερα κατέλαβαν θέσεις στην Ελληνική Πολιτεία.¹⁵ Επίσης, άμεσα ήταν και τα ταξίδια του στις περιοχές της Πελοποννήσου γιατί ήθελε ο ίδιος να γνωρίζει από πρώτο χέρι τα υπάρχοντα προβλήματα. Επισκέφθηκε πολύ σύντομα τις περιοχές της Τρίπολης αλλά και το νομό Αχαΐλοῦδος. Ύστερα, μετέβη στην Θεσσαλία για να λύσει το αγροτικό ζήτημα της περιοχής, κατά το οποίο το Δημόσιο αγόραζε κτήματα και τα παρέδιδε στους χωρικούς, πράγμα δαπανηρό και για το Δημόσιο αλλά και για τους χωρικούς. Η λύση στο πρόβλημα αυτό ήταν η δημιουργία συνεταιρισμών, όπου ο καθένας θα είχε και μία δική του τοπική τράπεζα. Σημαντικό μέλημά του ήταν και η δημιουργία από το μηδέν της Στατιστικής, όπου από το επόμενο έτος επετεύχθη η πρώτη επιστημονική απογραφή της Ελλάδας.¹⁶

Εκείνη την περίοδο, είχαμε και την εκκίνηση του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου. Ο πόλεμος ήρθε στα Βαλκάνια ως παρενέργεια μιας γενικότερης ευρωπαϊκής αστάθειας που προκαλούσε δονήσεις στο πολιτικό σκηνικό.¹⁷ Η έλευσή του τον Σεπτέμβριο του 1912 βρήκε τον Μιχαλακόπουλο σε πυρετώδεις εργασίες για το Υπουργείο του. Παρά τις δυσχέρειες που εμφανίστηκαν λόγω του πολέμου, ο Μιχαλακόπουλος κατάφερε και ίδρυσε περίπου 30 συνεταιρισμούς και να περιορίσει τις δράσεις των μεσολαβητών. Η επιτυχία του, αναλογιζόμενοι τις δύσκολες χρονικά συγκυρίες, αλλά και την συνεχή προπαγάνδα προς το πρόσωπό του, ήταν τεράστια.

Μέσα σε όλη αυτή την εύθυμη πολιτική κατάσταση, έγινε κι ο γάμος του με την Μαρίκα Κατσίμπαλη, στις 13 Απριλίου 1913, δηλαδή μετά και την ολοκλήρωση του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου.

¹⁵ Δ. Γατόπουλος, ό. π., σ. 49

¹⁶ Δ. Γατόπουλος, ό. π., σ. 56

¹⁷ *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 15, (2006), σ. 47, στο εξής βλ. *ΙΕ*

Με το πέρας του Βαλκανικού Πολέμου, κλήθηκε η Βουλή για να παρουσιάσει τα έργα της και ο Μιχαλακόπουλος παρουσίασε νομοσχέδια που αφορούσε την αναδιοργάνωση των πλουτοπαραγωγικών πηγών της χώρας.

Πιο αναλυτικά, προχώρησε στην δημιουργία μετοχικών εταιριών με κώδικα 402 άρθρων, στο οποίο προβλεπόταν η πραγματική καταβολή κεφαλαίων στην Εθνική Τράπεζα προς αποφυγή αφερέγγυων, αλλά και ότι κατά την ίδρυση μιας εταιρίας, το Δικαστήριο θα έκανε έρευνα της νομιμότητας της ίδρυσης και θα παρείχε προστασία στις μειοψηφίες των μετόχων.

Επιπλέον, όσον αφορά τα μεταλλεία, νομοθέτησε πενταμελές διοικητικό συμβούλιο (Πρόεδρος Εφετών, ένας Εφέτης, ένας Νομικός σύμβουλος του Υπουργείου, ένας Τμηματάρχης και ένας ανώτερος υπάλληλος) που αφορούσε την εκδίκαση των ήδη υποβληθεισών αιτήσεων παραχώρησης μεταλλείων προ του 1910, κατά τις οποίες οι αιτούντες θα έπρεπε να παραστούν και να διεκδικήσουν τα όποια συμφέροντα που είχαν.

Δημιουργήθηκαν, επίσης, γεωργικές σχολές σε όλη την χώρα με σκοπό οι ενδιαφερόμενοι να μάθουν τις γεωργικές τέχνες και να μπορούν αργότερα να δημιουργήσουν τις δικές τους μικρές επιχειρήσεις. Τα δίδακτρα και η διατροφή ήταν δωρεάν προς όλους. Όσον αφορά τα γεωργικά επιμελητήρια, ιδρύθηκαν στην πρωτεύουσα κάθε νομού της χώρας και ήταν υπεύθυνα για δασικά ζητήματα, τη μέριμνα ίδρυσης και λειτουργίας γεωργικών Συλλόγων ή Σωματείων, την εισαγωγή γεωργικών προϊόντων κ.α.

Στα κτηνοτροφικά και ζωοτεχνικά θέματα, νομοθετήθηκε η ίδρυση ζωοτεχνικής υπηρεσίας αλλά και δημιουργήθηκε νέο τμήμα στο Υπουργείο, το Κτηνιατρικό και Ζωοτεχνικό Τμήμα.

Ακόμα, νομοθετήθηκε από το Υπουργείο Οικονομίας να πηγαίνουν ως Υπότροφοι, ύστερα από διαγωνισμό, απόφοιτοι τμημάτων Γυμνασίου ή Γεωργικών Σχολών, σε ποικίλες γεωργικές σχολές σε χώρες της Ευρώπης, όπου εκεί θα λάμβαναν τις απαραίτητες γνώσεις και θα γυρνούσαν ως νομογεωπόνοι. Πέραν τούτου καθιερώθηκε για πρώτη φορά ο θεσμός των εμπορικών ακολούθων, δηλαδή το δικαίωμα να στέλνουν τα Υπουργεία Οικονομίας και Εξωτερικών ακολούθους σε πρωτεύουσες ξένων χωρών και να μελετούν τις εμπορικές και βιομηχανικές κινήσεις τους.¹⁸

¹⁸ Δ. Γατόπουλος, ό. π., σ. 63

Ένα από τα πιο σπουδαία νομοθετήματα του Μιχαλακόπουλου αποτελούσε και το περί ευθύνης για αποζημίωση σε περίπτωση ατυχήματος κατά την ώρα εργασίας, δηλαδή, κατά την ώρα της δουλειάς, αν υπήρχε κάποιο εργατικό ατύχημα, τότε ο εργαζόμενος θα λάμβανε αποζημίωση, είτε δούλευε στον ιδιωτικό είτε στον δημόσιο τομέα.

Με το πέρας των δύο Βαλκανικών πολέμων, ξεκίνησε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Η έκταση του πολέμου ήταν λογικό να προκαλέσει δέος στα μικρότερα κράτη, όπως ήταν η Ελλάδα.¹⁹ Ο Ελευθέριος Βενιζέλος είχε κρατήσει μετριοπαθή στάση της Ελλάδος με τους γείτονές της γιατί φοβόταν τουρκοβουλγαρική σύμπραξη για αναθεώρηση του εδαφικού καθεστώτος.²⁰ Μέσα σε όλο αυτό το πολεμικό σκηνικό που φαινόταν πως κατέφθανε στην Ελλάδα, ο Μιχαλακόπουλος είχε πολλά αγροτικά ζητήματα προς επίλυση, όπως το σταφιδικό ζήτημα. Κατόρθωσε, ωστόσο, να βρει λύση σε άλλον ένα βραχνά.

Με μία σύντομη επισκόπηση του έργου του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας μπορούμε να το χαρακτηρίσουμε ως άκρως επιτυχημένο. Με δικούς του χειρισμούς, ανορθώθηκε η οικονομία της χώρας, προστάτευσε τους εργαζομένους δημοσίου και ιδιωτικού τομέα και μερίμνησε για την υγεία και την ασφάλεια όλων των εργαζομένων. Πέραν των ανωτέρων, νομοθέτησε την πληρωμή των ημερομισθίων των εργατών και των υπαλλήλων, ασχολήθηκε εξονυχιστικά με τις συνθήκες εργασίας των επαγγελματιών, δίνοντας προσοχή στις συνθήκες υγιεινής και καλυτέρευσε τις σχέσεις μεταξύ εργατικών σωματείων και εργατικών συνεταιρισμών.²¹ Επομένως, ουδείς δεν μπορούσε να έχει το παραμικρό παράπονο από τον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας, Ανδρέα Μιχαλακόπουλο, ούτε κι αυτοί που υπήρξαν αμφισβητίες και προπαγανδιστές κατά το πρώτο διάστημα της υπουργικής θητείας του Πατρινού πολιτικού.

¹⁹ *ΙΕ*, τ. 15, σ. 48

²⁰ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 34, (2021), σ. 11, στο εξής βλ. *ΙΕ*

²¹ Δ. Γατόπουλος, ό. π., σ. 73

Γ' Κεφάλαιο

Ο ρόλος του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου στον Εθνικό Διχασμό.

3.1 Η θέση του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου στον Εθνικό Διχασμό του 1915 και στο Κίνημα της Θεσσαλονίκης

Κατά το πέρασμα των χρόνων, φτάνουμε αισίως στο έτος 1915, ένα έτος βαρυσήμαντο που θα άλλαζε την νεότερη ιστορία της Ελλάδας. Το έτος του Εθνικού Διχασμού. Αφετηρία αυτού του διχασμού ήταν πως η Ελλάδα, είτε έθετε ως στόχο την διαφύλαξη των κεκτημένων είτε την ακόμα μεγαλύτερη επέκτασή της.²² Αυτός ο διχασμός για την εξωτερική πολιτική είχε ως αποτέλεσμα να ξεσπάσει κρίση και να δώσει την ευκαιρία στις Μεγάλες Δυνάμεις να ασκήσουν πίεση με σκοπό να προωθήσουν τα δικά τους συμφέροντα στην ευρύτερη περιοχή.²³

Αξιοσημείωτο είναι πως ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, καθ' όλη την διάρκεια της φάσης του Εθνικού Διχασμού, όχι απλά παρέμεινε πιστός στον στενό του φίλο και πρωθυπουργό Βενιζέλο, αλλά δεν ήταν λίγες και οι φορές που προσπάθησε να συμφιλιώσει και να εξομαλύνει τις σχέσεις μεταξύ του πρωθυπουργού και του βασιλιά, των δύο, δηλαδή, αντιμαχόμενων πλευρών.

Στις 13 Σεπτεμβρίου 1913, ο Βενιζέλος εγκατέλειψε την Αθήνα και με προστασία από την Αντάντ κατέφθασε στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Εκεί, σχημάτισε την δική κυβέρνηση, που έμεινε ως Προσωρινή Κυβέρνηση.

Ο Μιχαλακόπουλος δεν έχασε καθόλου καιρό και δούλεψε στο πλάι του Βενιζέλου ως πολιτικός συνεργάτης στην οργάνωση του Αγώνα, αλλά ανέλαβε επίσης και το Υπουργείο Δημοσίων Κτημάτων και Εσωτερικού Εποικισμού. Ο Μιχαλακόπουλος, έχοντας ήδη την πείρα από το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, είχε ως άμεσο στόχο, όχι μόνο να διαφυλάξει από αρπαγές και καταπατήσεις τα ελληνικά κεκτημένα, αλλά ο μεγάλος του στόχος ήταν να εφαρμόσει άμεσα ένα ριζοσπαστικό αγροτικό σχέδιο, το οποίο ήθελε την οριστική εγκατάσταση των προσφύγων ομογενών και την απελευθέρωση ουσιαστικά των κολίγων από τους τσιφλικάδες. Όλος αυτός ο στόχος, όμως, ήταν δύσκολος να υλοποιηθεί, καθώς οι τσιφλικάδες παραχωρούσαν τα κτήματα σε κάποιον επιστάτη ή ενοικιαστή και αυτοί αδιαφορούσαν για τα κτήματα

²² *ΙΕ*, τ. 15, σ. 139

²³ Αρετή Τούντα – Φεργάδη, *Θέματα ελληνικής διπλωματικής Ιστορίας 1912-1940*, Αθήνα 1996, σ. 82

και τα αφήναν να ρημάζουν. Ως εκ τούτου, η κατάσταση της γεωργίας παρέμενε πρωτογενής, όπως σχεδόν στις βάρβαρες εποχές.²⁴ Για να εξαλειφθεί το φαινόμενο αυτό, θα έπρεπε η προσωρινή Κυβέρνηση να προβεί σε αναγκαστική απαλλοτρίωση, κι έτσι έγινε με το άρθρο 17 του Συντάγματος.

Σημαντικός παράγοντας που βοήθησε στην εφαρμογή του νόμου ήταν και η ίδρυση των κτηματικών συνεταιρισμών, μέσα από τις οποίες καταπολεμήθηκε και η τοκογλυφία. Το πιο σύνηθες φαινόμενο ήταν πως στα μικρά χωριά δρούσαν ανενόχλητοι τοκογλύφοι και έτσι θεωρούνταν ως οι κυρίαρχοι των μικρών τμημάτων γης. Επίσης, μεγάλο πρόβλημα πρόκυπτε όταν ένας άνθρωπος μικρής ιδιοκτησίας πέθαινε και οι κληρονόμοι ήταν πολλοί, με αποτέλεσμα να μην βγάζουν κέρδος από το μερίδιο τους και έδιναν έτσι την ευκαιρία στους τοκιστές να θησαυρίζουν.

Την ίδια εποχή, ο Μιχαλακόπουλος παίρνει ένα σημαντικότατο μέτρο που αφορούσε τις έννομες σχέσεις των Οθωμανών στα δημόσια κτήματα. Οι Τούρκοι, τότε, είχαν τον κυριότερο λόγο στα αγροτικά ζητήματα της Ηπείρου και της Μακεδονίας. Κατάφερε, λοιπόν, με τη δική του νομοθεσία, να θέσει εκτός δικαιωμάτων τους Τούρκους και να παρεμβαίνει το κράτος μόνο στο ένα πέμπτο της όλης έκτασης, δίνοντας την ευκαιρία στον εξουσιαστή να έχει σχεδόν ολόκληρη την ιδιοκτησία. Με αυτό τον τρόπο, προστάτευε και τις μικρές ιδιοκτησίες καθώς οι μικρογεωργοί δεν χρειαζόταν να δώσουν τίποτα στο κράτος.

Άλλο ένα αξιοσημείωτο νομοθέτημα αφορούσε την δωρεάν παραχώρηση γης στους πολεμιστές του Εθνικού Αγώνα. Το συγκεκριμένο μέτρο έγινε αποδεκτό με πολλή χαρά από όλο τον κόσμο, αλλά και από τον ίδιο τον Βενιζέλο, καθώς θα τιμούσαν και με το παραπάνω το θάρρος και την αυταπάρνηση των αγωνιστών. Η κυβέρνηση ανέλαβε σταδιακά την αποκατάστασή τους με την αμέριστη βοήθεια των τραπεζών, δίνοντάς τους στρέμματα γης προς καλλιέργεια.

Πέραν των έργων του ως προς τα υπουργικά του καθήκοντα, συμμετείχε ενεργά και σε λοιπά θέματα της προσωρινής κυβέρνησης, δίνοντας χείρα βοηθείας στον Βενιζέλο. Η κατάσταση εξακολουθούσε να είναι αρκετά έκρυθμη, καθώς κατά τη διάρκεια των Νοεμβριανών σημειώθηκαν 922 φυλακίσεις, 503 κρούσματα λεηλασίας, 395 περιστατικά εμπορικού μπουϊκοτάζ, 66 περιπτώσεις φθορών και καταστροφών ακινήτων, 31 παύσεις εφημερίδων, 980 εξορίες και τουλάχιστον 3 χιλιάδες

²⁴ Δ. Γατόπουλος, ό. π., σ. 77

συλλήψεις.²⁵ Αφού έτσι είχε, λοιπόν, η κατάσταση στη χώρα, ο Μιχαλακόπουλος θέλησε να ασχοληθεί και με θέματα που αφορούσαν θρησκευτικά και εκπαιδευτικά ζητήματα. Για παράδειγμα έθετε θέματα προς τον Βενιζέλο, διατυπωμένα σε ένα υπόμνημα, που σχετίζονταν με την κατάργηση των νηστειών, με γενικότερες ρυθμίσεις που αφορούσαν τις εκκλησιαστικές τελετές, με την εκπαίδευση του κλήρου, με την κατάργηση των ποικίλων ονομαστικών εορτών που ήταν πρόφαση για αργία και να καταργηθούν τα μοναστήρια και τα κτήματά τους να δοθούν στους γεωργούς.

Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος ήταν ένας οραματιστής, ο οποίος έβλεπε σιγά σιγά τα όνειρά του να εκπληρώνονται για ένα καλύτερο μέλλον της χώρας του. Οι νομοθετικές ρυθμίσεις σου στα αγροτικά ζητήματα ήταν καθοριστικές και αγκαλιάστηκαν με χαρά από όλο τον κόσμο, πολιτικούς και μη, καθώς επεστράφησαν μεγάλος αριθμός εκτάσεων γης, ύστερα από τη νομοθεσία της απαλλοτρίωσης. Η κυβέρνηση και εν γένει η χώρα φαίνεται να στάθηκε στο ύψος των περιστάσεων κάτω από δύσκολες, ομολογουμένως, συνθήκες.

3.2 Ο Εθνικός Αγώνας της Μακεδονίας και ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος ως Υπουργός Γεωργίας και Στρατιωτικών

Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος δεν περιορίστηκε μόνο στις αγροτικές μεταρρυθμίσεις, αλλά είχε καθημερινές επαφές με τον Βενιζέλο για θέματα που αφορούσαν την εξωτερική πολιτική της χώρας, όπως για παράδειγμα τις βλέψεις της Ιταλίας για εδαφικές κατακτήσεις, προσπαθώντας να εκμεταλλευτεί τον Εθνικό Διχασμό. Οι πιέσεις της Ιταλίας αυξήθηκαν το Νοέμβριο του 1916 καθώς άυξησε τον αριθμό των στρατιωτών της στην Κέρκυρα.²⁶

Ο Βενιζέλος συναντήθηκε με τον Μιχαλακόπουλο και του ζήτησε να συνεργαστεί με τον Πολίτη για να παρακολουθούν μαζί την κατάσταση. Κι έτσι έγινε, όταν ο Πολίτης έστειλε τηλεγράφημα στον Γάλλο Πρωθυπουργό Μπριάν και του ζητούσε, μαζί με τους Άγγλους, να εξουδετερώσουν τις ιταλικές δυνάμεις της Ιταλίας. Πλέον η ταραχή στο Λονδίνο αλλά και στο Παρίσι ήταν υπολογίσιμη γιατί επρόκειτο

²⁵ *ΙΕ*, τ. 15, σ. 149

²⁶ Δ. Γατόπουλος, ό. π., σ. 100

για ανατροπή του σχεδίου της Θεσσαλονίκης, όπου ο ίδιος ο Μπριάν πίστευε πως θα κρινόταν η τύχη του πολέμου.²⁷

Μολαταύτα, ο στρατός ήταν της Εθνικής Άμυνας ήταν ετοιμοπόλεμος κι αυτό οφειλόταν στις ενέργειες των επιφανών στρατιωτικών συνεργατών της Προσωρινής Κυβέρνησης. Έτσι, κατόρθωσε η Μεραρχία των Σερρών στις 22 Απριλίου 1917 να καταλάβει τα βουλγαρικά χαρακώματα και να αποτελέσει μία σπουδαία και αναπάντεχη νίκη στον απελευθερωτικό αγώνα της Μακεδονίας.

Τον επόμενο μήνα και συγκεκριμένα στις 7 Μαΐου έγινε ξανά παρέμβαση του ελληνικού στρατού στα βουλγαρικά χαρακώματα. Οι ελληνικές δυνάμεις νίκησαν ξανά, αλλά πλέον οι απώλειες του στρατού ήταν ανυπολόγιστες.

Καθώς συνεχίζονταν οι εχθροπραξίες, οι Συμμαχικές Δυνάμεις ήθελαν να εξαλείψουν τον Διχασμό. Έτσι λοιπόν έφτασε στην Θεσσαλονίκη ο Ύπατος Αρμοστής των Δυνάμεων Ζωνάρ, ο οποίος είχε εντολή να απομακρύνει τον βασιλιά Κωνσταντίνο και να επιδιώξει την επανένωση της Αθήνας με τη Θεσσαλονίκη.

Ο Βενιζέλος, τελικώς, επιστρέφει στην Αθήνα ύστερα από γαλλική βοήθεια. Αρχικά, τοποθετεί στην θέση του Κωνσταντίνου (που δραπέτευσε στην Ελβετία αλλά δεν παραιτήθηκε τον πρίγκιπα Αλέξανδρο, ο οποίος εκδήλωνε λιγότερο αδιάλλακτες στάσεις.²⁸ Ύστερα, λοιπόν, από την παραίτηση του Ζαΐμη, ανέλαβε πρωθυπουργός ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ορκίστηκε ενώπιον του βασιλιά στις 14 Ιουνίου 1917.

Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος δεν θα μπορούσε να λείπει από το πλευρό του Βενιζέλου. Ανέλαβε το νεοσύστατο Υπουργείο Γεωργίας, το οποίο περιλάμβανε την γεωργία γενικότερα, δασικές εκτάσεις, τα δημόσια κτήματα και κάθε λογής αντικείμενο που σχετιζόταν με την γεωργία. Ο κυριότερος στόχος όμως του νεοσύστατου Υπουργείου ήταν η επέκταση της γεωργικής εκπαίδευσης και των γεωργικών καλλιεργειών.

Πρώτη του δράση ήταν να φέρει από την Γαλλία και την Αμερική καινούργια σκαπτικά μηχανήματα, μετά της βοήθειας του Γάλλου αξιωματούχου Μπονιέ. Έπειτα, συνέχισε το έργο που είχε ξεκινήσει και ασχολήθηκε με την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών στην περιοχή της Μακεδονίας, αλλά και με την ίδρυση συνεταιρισμών των κολλίγων και σχολών γεωμετρών. Σημαντικό θέμα με το οποίο ασχολήθηκε είναι επίσης και το ζήτημα των τουρκικών κτημάτων στη Μακεδονία και ταυτόχρονα η όσο

²⁷ Έντουαρντ Ντριό, ό. π. σ. 192

²⁸ *ΙΕ*, τ. 15, σ. 155

το δυνατόν πιο σύντομη σύσταση του Κτηματολογίου. Στις 31 Ιουλίου 1917, κατέθεσε στη Βουλή το νομοσχέδιό του για τα αγροτικά ζητήματα.

Στις 31 Αυγούστου αναγκάστηκε να αναλάβει και το Υπουργείο Στρατιωτικών καθώς ο μέχρι τότε Υπουργός έπρεπε να απέχει για λόγους υγείας. Η παραμονή του στο συγκεκριμένο Υπουργείο δεν κράτησε πολύ, αφού στις 3 Ιανουαρίου 1918 έστειλε υπόμνημα στον Βενιζέλο κάνοντας μάλιστα τον απολογισμό της θητείας του.

Κοντά στα τέλη του Φλεβάρη του 1918, αναγκάστηκε να μεταβεί στο Παρίσι για λόγους υγείας. Υπέφερε από sunusite και οι γιατροί στην Ελλάδα του συνέστησαν να κάνει χειρουργική επέμβαση.²⁹ Στις αρχές του Απριλίου σκόπευε να γυρίσει στην Ελλάδα, αλλά η ελληνική κυβέρνηση με τηλεγράφημα τον διέταξε να πάει στο Λονδίνο για να λύσει το πρόβλημα επισιτισμού του ελληνικού στρατού.

Κατά την παραμονή του στο Λονδίνο προέδρευσε της Ελληνικής Επιτροπής. Παρατήρησε ωστόσο ότι η Ελλάδα δεν συμπεριλαμβανόταν μεταξύ των συμμάχων. Ευθύς αμέσως κι ύστερα από δικές του ενέργειες, η Γαλλία και Αγγλία εξέδωσαν στις 7 Απριλίου δήλωση που έλεγε πως αναγνωρίζουν την Ελλάδα ως σύμμαχο και φαίνονταν αφοσιωμένες περισσότερο από κάθε άλλη φορά στα καθήκοντά τους ως προστάτριες Δυνάμεις.³⁰ Πέραν αυτών, αποφασίστηκε πως όλοι οι σύμμαχοι, με το πέρας του πολέμου, θα έπρεπε να δηλώσουν τις απώλειες και τις ανάγκες τους, ούτως ώστε να λάβουν την απαραίτητη οικονομική βοήθεια από τους συμμάχους. Η συμμετοχή του Μιχαλακόπουλου στα ανωτέρω δρώμενα ήταν απολύτως καθοριστική, κάτι που αναγνωρίστηκε και από τον Βενιζέλο, ο οποίος του έστειλε ευχαριστήρια επιστολή αλλά και τον έχρισε επίσημο αντιπρόσωπο της χώρας στις συμμαχικές κουβέντες που θα λάμβαναν χώρα στις χώρες του εξωτερικού. Οι επιστολές που απέστειλαν ο Βενιζέλος και ο Πολίτης τον μετέπεισαν ώστε να παραμείνει στο εξωτερικό για το καλό του έθνους και να επιστρέψει στις αρχές Ιουλίου 1918.

Ο Μιχαλακόπουλος βρέθηκε στην Αθήνα 15 ημέρες και σε αυτό το διάστημα συνομίλησε με τον Βενιζέλο για να προγραμματίσουν εκ νέου την εξωτερική πολιτική της χώρας. Ευθύς αμέσως κατάφερε να συνάψει ανακωχή με την Γερμανία και τους δορυφόρους της.³¹ Σιγά σιγά ο πόλεμος εγγίζει στο τέρμα του και αρχίζει τώρα η καριέρα του διπλωμάτη Μιχαλακόπουλου που τόσο, πολύτιμη για την πατρίδα μας

²⁹ Δ. Γατόπουλος, ό. π., σ. 119

³⁰ Έντουαρντ Ντριό, ό. π., σ.288

³¹ Δ. Γατόπουλος, ό. π., σ. 135

υπήρξε.³² Καταφθάνει σε Παρίσι και Λονδίνο ως αντιπρόσωπος και πείθει τους Συμμάχους να βοηθήσουν στον ανεφοδιασμό του στρατού και να μεταφέρουν αυτόν με τα καράβια τους. Επιπλέον, καταφέρνει να διαθέσει πλοία στην Ελλάδα για την εξαγωγή της σταφίδας που τόσο ανάγκη είχε η οικονομία της χώρας.

Πάντως, παρόλη την επιτυχία του Μιχαλακόπουλου, ο ίδιος είχε να αντιμετωπίσει πολλές αντιξοότητες, φανερούς και κρυφούς εχθρούς. Όμως, κατόρθωσε μέσα σε τόσο δύσκολες συνθήκες, μαζί με την βοήθεια των συνεργατών του, να φέρει τα καλύτερα αποτελέσματα για την Ελλάδα.

Όσον αφορά την περιοδεία του στην Γαλλία, αυτή ήταν ιστορική. Ταξίδεψε σε πολλές πόλεις, όπως Μασσαλία, Λυών και Νάντη, οι οποίες τον υποδέχθηκαν με χαρά και διαφωτίστηκαν από τις γνώσεις του μέσω των διαλέξεών του. Μέσω και της συμμετοχής του σε διεθνή συνέδρια και επιτροπές, κατάφερε να κερδίσει έδαφος για την χώρα και να ανοίξει νέους δρόμους προς την ευρωπαϊκή σκέψη και αντίληψη. Σημαντική ήταν και η συμμετοχή του στην Οικονομική Επιτροπή των Επανορθώσεων, κατά την οποία αντέκρουσε τις προκλητικές απόψεις του Ρεσάτ Μπέη που δεν ήθελε να προσαρτηθούν η Σμύρνη και η Θράκη στην Ελλάδα.

Το αποκορύφωμα των εργασιών της εξωτερικής του πολιτικής ήταν η ομιλία του στην Σορβόννη. Μίλησε ενώπιον χιλιάδων Γάλλων αλλά και Ελλήνων και πλήθος διεθνών προσωπικοτήτων. Την παρουσίασή του ανέλαβε ο Γάλλος Μιλλεράν και από το λόγο του φαινόταν πως εκπροσωπούσε όχι μόνο την Ελλάδα, αλλά όλες τις βαλκανικές χώρες. Οι εφημερίδες της εποχής που ήταν της συμμαχικής επιρροής εκθείαζαν τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο και τα λεγόμενά του, δίνοντας πλέον στην Ελλάδα σοβαρή διπλωματική υπεράσπιση.

Τρανή απόδειξη της επιτυχίας του αποτέλεσε το ταξίδι του Άγγλου Γκράνσβιλ, με εντολή της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, για να παραδώσει στον Μιχαλακόπουλο το ανώτατο παράσημο, με το οποίο θα κατείχε πλέον τον τίτλο του Σερ. Ο Μιχαλακόπουλος μέσω απαντητικής επιστολής απέστειλε ευχαριστίες, λέγοντας πως έπραξε μόνο για χάρη της πατρίδας του. Το έργο του Μιχαλακόπουλου στην εξωτερική πολιτική της χώρας ήταν ολοφάνερα αδιαμφισβήτητο, τόσο εντός όσο και εκτός συνόρων.

³² Παύλος Μαρινάκης, *Μορφές και θέματα*, Πάτρα 1994, σ. 51

3.3 Οι διπλωματικές επιτυχίες και οι εκλογές του Νοεμβρίου 1920

Κατά το έτος 1919 ξεκίνησε ένας δύσκολος διπλωματικός αγώνας του Βενιζέλου με βοηθό τον Μιχαλακόπουλο με σκοπό να διασφαλίσουν τα σύνορα της χώρας, για αυτό και τα ταξίδια τους το έτος 1919 αλλά και το 1920 ήταν πολυάριθμα.

Ο Μιχαλακόπουλος, πέραν της προπαγάνδας που είχε να αντιμετωπίσει που τον κατηγορούσαν για τα γεγονότα της Αθήνας του 1917, έπρεπε να δώσει λύση και στην άμεση εμπλοκή των Βουλγάρων στα εθνικά ζητήματα της χώρας. Ο Βούλγαρος Ρομπόλφ στόχευε σε μία συμφωνία με τις συμμαχικές δυνάμεις και ήθελε να κηρύξει τη Βουλγαρία σε κατάσταση πολέμου στο πλευρό της Αντάντ, ώστε να έχουν πιο ευνοϊκή μεταχείριση στα εδαφικά θέματα. Οι αντιδράσεις του Μιχαλακόπουλου, ωστόσο, ήταν άμεσες και επιτυχείς, ενώ ενημέρωσε και τον Βενιζέλο, ο οποίος έδωσε κι αυτός εντολές στους αξιωματούχους του σε Λονδίνο και Παρίσι.

Ύστερα από τα τηλεγραφήματα του Βενιζέλου και τις ενέργειες του Μιχαλακόπουλου, ο πρέσβης Γεννάδιος ενημέρωσε τον Λόυδ Τζώρτζ πως δεν θα δεχθούν την συνεννόηση με τη Βουλγαρία, όχι μόνο λόγω των υποχρεώσεών τους προς την Ελλάδα, αλλά και λόγω του ότι η αυτονόμηση της Μακεδονίας σημαίνει νέος πόλεμος.³³ Ίδια, δυναμική παρέμβαση υπήρξε και από τους Γάλλους, ενημερώνοντας τον Ρωμανό.

Οι εργασίες των δύο ανδρών στο εξωτερικό κράτησαν δύο ολόκληρα χρόνια, ώστε να επιτύχουν το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα για την χώρα τους. Το έτος 1920 επέστρεψαν στην Ελλάδα και αμέσως ξεκίνησε η προετοιμασία του Βενιζέλου για τις επικείμενες εκλογές του Νοεμβρίου του 1920. Πολλοί προσπάθησαν να τον μεταπείσουν, αλλά εκείνος ήθελε την ψήφο εμπιστοσύνης του ελληνικού λαού.

Από την πλευρά του, ο Μιχαλακόπουλος ήταν σύμφωνος με τις κινήσεις του Βενιζέλου. Ευθύς αμέσως μετά την επιστροφή του κατευθύνθηκε προς την Πάτρα. Ήταν Αύγουστος του 1920. Εκεί, συναντήθηκε με τον πρόεδρο των Φιλελευθέρων της Πάτρας και ιατρό Χρήστο Κορύλλο, ο οποίος τον παρουσίασε στο λαό κάτω από πληθώρα επευφημιών.

Επίσης, επισκέπτεται και το Εμπορικό Επιμελητήριο Πατρών ώστε να μάθει και να αφουγκραστεί τα προβλήματα του εμπορίου της μητρικής του πόλης. Ο

³³ Δ. Γατόπουλος, ό. π., σ. 149

Μιχαλακόπουλος πάντα προτιμούσε το αγγλικό σύστημα της διαλογικής συζήτησης, λέγοντας πως “ δεν έρχομαι να αγορεύσω, αλλά να κάμωμεν διαλογικήν συζήτησιν”. Ενώ πρότεινε λύσεις στα θέματα του εμπορίου, όπως για παράδειγμα την εξάπλωση του εμπορικού λιμανιού της Πάτρας ώστε να αποτελέσει η σύνδεση μεταξύ Δύσης και Ανατολής, δήλωσε στο κοινό πως “ κάθε λόγος που λέγω είναι και έργο”.³⁴ Ο πρόεδρος του Επιμελητηρίου κος. Καραμανδάνης ευχαρίστησε με συγκίνηση τον Μιχαλακόπουλο και τον συνεχάρη για την αγάπη και την στοργή που δείχνει για την ιδιαίτερη πατρίδα του.

Κατά το επόμενο διάστημα οι προεκλογικές εκστρατείες ήταν κάτι το σύνθητες. Μάλιστα, εντάθηκαν όταν επέστρεψε από την εξορία ο Γούναρης, ενώ πήρε απροσδόκητη τροπή με τον θάνατο του βασιλιά Αλέξανδρου.³⁵ Επιπλέον, στο ίδιο χρονικό σημείο υπογράφεται και η Συνθήκη των Σεβρών (28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920) μεταξύ των νικητριών συμμαχικών δυνάμεων και της ηττημένης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Με την υπογραφή της Συνθήκης ο Βενιζέλος ήταν βέβαιος πια για την απόφασή του να μεταβεί σε εκλογές και να κρατήσει την υπόσχεσή του στην αντιπολίτευση από τον Μάιο του 1919.

Η 1^η Νοεμβρίου λοιπόν είχε φθάσει. Τα κόμματα που αναμετρούνταν ήταν το Κόμμα των Φιλελευθέρων και η Ηνωμένη Αντιπολίτευσις, με επικεφαλής τον Δημήτριο Γούναρη. Η ήττα του Ελευθέρου Βενιζέλου ήταν γεγονός. Η αιτία αυτής της μεγάλης συντριβής του κόμματος των Φιλελευθέρων πιθανόν να είχε να κάνει με την κούραση που ένιωθε ο ελληνικός λαός, καθώς δεν ήθελε άλλους πολέμους, ούτε τον ενδιέφερε να ολοκληρωθεί η Μεγάλη Ιδέα. Οι μοναρχικοί, χάρη στις υποσχέσεις τους ότι θα τερμάτιζαν τον πόλεμο, κέρδισαν τις εκλογές.³⁶

Ο αντίκτυπος αυτής της απροσδόκητης ήττας ήταν πολύ μεγάλος, όχι μόνον στο εσωτερικό της χώρας αλλά και στο εξωτερικό, όπου εκεί ο ευρωπαϊκός τύπος σχολίαζε με έκπληξη τα αποτελέσματα αλλά και οι επιφανείς προσωπικότητες που αγαπούσαν την Ελλάδα, ανησυχούσαν για το μέλλον αυτής.

Μετά τις εκλογές, ο Βενιζέλος κατέφυγε με κάποια στενά του πρόσωπα στην Γαλλία, αν και κάποιοι περίοικοί του τον συμβούλευαν να μην εγκαταλείψει την χώρα. Ο Μιχαλακόπουλος δεν ακολούθησε τον Βενιζέλο στην Κυανή Ακτή, αλλά πήγε με

³⁴ Παύλος Μαρινάκης, ό. π., σ. 52

³⁵ *ΙΕ*, τ. 15, σ. 160

³⁶ *ΙΕ*, τ. 15, σ. 160

την οικογένειά του στην πόλη Πω της νοτιοδυτικής Γαλλίας όπου και παρέμεινε για αρκετό διάστημα, θέλοντας να ξεκουραστεί από τους διαρκείς πολιτικούς στίβους.

Ταυτόχρονα, παρακολουθεί διακριτικά τις πολιτικές εξελίξεις της Ελλάδας. Λάμβανε συνεχώς επιστολές από έναν επιστήθιο φίλο του και σε μία από αυτές, στις 10 Φεβρουαρίου 1921, απάντησε πως “ προβλέπω το μέλλον ζοφερόν”³⁷ και πως ο κόσμος δεν έχει αντιληφθεί πως έχει ξεπεραστεί πλέον το δίπολο βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός.

Οι σπουδές του και η αγάπη του για το διάβασμα δεν σταμάτησε ούτε κατά την παραμονή του στο εξωτερικό. Καθώς παρακολουθεί διάφορα συνέδρια, παρακολουθεί και μαθήματα Βυζαντινολογίας αλλά και Παιδαγωγικά στο πανεπιστήμιο του Μονάχου, μέχρι που μετακόμισε στην Τεργέστη.

Όσο περνούσε ο καιρός ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος απομακρυνόταν από την πολιτική και έγερνε προς την απόσυρσή του. Οι συνομιλίες του με τον Βενιζέλο ήταν συχνές και ο τελευταίος προσπαθούσε να τον πείσει να μην αποσυρθεί. Ακόμα και ο Χρήστος Κορύλλος προσπάθησε να τον πείσει να επιστρέψει στην Ελλάδα και να ασχοληθεί εκ νέου με τα κοινά.

Την ίδια περίοδο μάθαινε και τα νέα της Ελλάδας τα οποία δεν ήταν καλά. Η Μικρασιατική Καταστροφή μόλις είχε ολοκληρωθεί. Η συμφορά ήταν δυσβάσταχτη, όπως και ο πόνος όλων των απανταχού Ελλήνων. Η αιματοχυσία δεν είχε προηγούμενο και οι συνθήκες στις οποίες έφθαναν οι πρόσφυγες στην Ελλάδα ήταν αξιολύπητες.

Ύστερα από αυτά τα συνταρακτικά νέα, γύρω στα μέσα του Νοεμβρίου του 1922, ο Βενιζέλος καλεί τον Μιχαλακόπουλο στη Λωζάννη, αφού πρώτα συναντώνται κάτω από συγκινησιακό κλίμα στο Παρίσι, ύστερα από το Νοέμβριο του 1920 και τις χαμένες εκλογές.

Ευθύς αμέσως πείθεται και αναλαμβάνει ως πραγματογνώμονας στα οικονομικά και νομικά ζητήματα, ενώ στα μέσα Ιανουαρίου 1923 διορίζεται ως αντιπρόσωπος της χώρας στην Επιτροπή Επανορθώσεων και στην Κοινωνία των Εθνών ώστε να εξασφαλίσει το καλύτερο δυνατό για τους ένα εκατομμύριο πρόσφυγες που δεν είχαν ούτε τα απαραίτητα αγαθά.

Η οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα ήταν τραγική και ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος ανέμενε βαλκανική βοήθεια. Συμμετείχε ξανά στις 25 Απριλίου σε διασκέψεις, ζητώντας από τους Τούρκους αποζημιώσεις για τις καταστροφές που

³⁷ Παύλος Μαρινάκης, ό. π., σ. 53

διέπραξαν στη Μικρά Ασία, ενώ αργότερα μετέβη στο Παρίσι και στη Γενεύη για την εξασφάλιση του προσφυγικού δανείου.

Η κατάσταση στον ελλαδικό χώρο μετά και τις εκλογές του Νοεμβρίου 1920 άλλαξε δραματικά. Ακόμα και πιο απαισιόδοξος δεν θα μπορούσε να φανταστεί πόσο άσχημο παιχνίδι θα έπαιζε η μοίρα στις ζωές των Ελλήνων. Ο Μιχαλακόπουλος, αν και πολύ απογοητευμένος από τα εκλογικά αποτελέσματα, δεν θα μπορούσε να μείνει αμέτοχος στην καταστροφή που υπέστησαν οι συμπατριώτες του. Η συμβολή του και γενικότερα ο ρόλος του στην Κοινωνία των Εθνών ήταν κάτι παραπάνω από βαρυσήμαντη, καθώς, λόγω του κύρους του, λαμβάνονταν πολύ σοβαρά υπόψη οι γνώμες και οι απόψεις του.

Δ' Κεφάλαιο

Η κυβέρνηση του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου

4.1 Τα πολιτικά γεγονότα του 1923-1924

Το καλοκαίρι του 1923 κι έπειτα από τον δραματικό χειμώνα του 1922 υπήρξε πολιτική κινητοποίηση για κήρυξη βουλευτικών εκλογών. Ο αρχηγός της Επανάστασης Νικόλαος Πλαστήρας μαζί με τον Πρωθυπουργό Γονατά μετέβησαν στην Αίγινα με σκοπό να βρουν τον Αλέξανδρο Ζαΐμη και να τον παρακαλέσουν να ασχοληθεί εκ νέου με την πολιτική. Ήθελαν να τον μεταπείσουν ώστε να αναλάβει αρχηγός κόμματος ώστε να επιστρέψει ο κοινοβουλευτισμός στην Ελλάδα. Ο τελευταίος δέχθηκε την πρόταση, με την προϋπόθεση πως μετά τις εκλογές θα γυρνούσε ο στρατός στη θέση του.

Στις 18 Οκτωβρίου κηρύχθηκαν εκλογές που θα γίνονταν στις 2 Δεκεμβρίου. Όμως, κατά την προεκλογική περίοδο, έκανε ξαφνικά την εμφάνισή του ο επαναστατικός αγώνας του Ιωάννη Μεταξά με τη βοήθεια των στρατηγών Γαργαλίδη και Λεοναρδόπουλου, ο οποίος κατεστάλη αλλά έφερε ξανά στο προσκήνιο το πολιτειακό ζήτημα. Ουσιαστικά, αυτό το κίνημα από αντιβενιζελικούς συντελεστές δημιουργήθηκε και προάχθηκε επειδή πίστευαν πως παραγκωνίζονταν από τις εκλογικές εξελίξεις. Μπορεί, όντως, η καταστολή να ήταν άμεση, αλλά μέσω αυτού δυνάμωσαν οι αντίπαλες δυνάμεις, όπως ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος, που συμμετείχαν κι αυτές ενεργά στο πολιτειακό θέμα. Οι Δημοκρατικοί με τους μετριοπαθείς Φιλελεύθερους, όπως ο Βενιζέλος, κατηγορήσαν τον βασιλιά Γεώργιο για συνενοχή στη στάση και απαίτησαν την αποχώρησή του από τη χώρα.³⁸

Εν τω μεταξύ, το κόμμα των Φιλελευθέρων περίμενε τη γνώμη του Ελευθέριου Βενιζέλου σχετικά με το πολιτειακό ζήτημα. Στις 13 Νοεμβρίου καταφθάνει από την Τεργέστη στην Πάτρα ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, ο οποίος συμβουλεύει τους φίλους και οπαδούς του να απέχουν από οποιαδήποτε εκδήλωση καλωσορίσματος, καθώς η κατάσταση στη χώρα ήταν ιδιαίτερα κρίσιμη και δεν επέτρεπε εκδηλώσεις και ενθουσιασμούς. Στις 18 Νοεμβρίου μίλησε στην Πάτρα

³⁸ *ΙΕ*, τ. 15, σ. 341

τονίζοντας πως αν πραγματοποιηθεί δημοψήφισμα και δώσει μεγάλη πλειοψηφία στη Βασιλεία, τα αποτελέσματα πιθανόν να μην αρέσουν σε κανέναν.

Ύστερα από δύο ημέρες μετέβη στην Αθήνα και απάντησε στο τηλεγράφημα του στρατηγού Δαγκλή, λέγοντας πως με τις παρούσες πολιτικές συνθήκες δεν θα συμμετέχει στις εκλογές ως Δημοκρατικός, κάτι που έβρισκε σύμφωνο και τον ίδιο τον Ελευθέριο Βενιζέλο, υποστηρίζοντας πως για να επέλθει η Δημοκρατία σε μία κανονικότητα θα έπρεπε η πλειοψηφία της εκλεγόμενης Συνελεύσεως να είναι ευνοϊκή προς τη μεταβολή του πολιτεύματος και δεύτερον να ερωτηθεί ο λαός και να ψηφίσει υπέρ της Δημοκρατίας.³⁹

Στις 16 Δεκεμβρίου του 1923 προκηρύχθηκαν εκ νέου εκλογές. Στις συγκεκριμένες εκλογές το κόμμα των Φιλελευθέρων πανηγύρισε τη νίκη του με συντριπτικά ποσοστά, αφού οι οπαδοί του Βασιλιά δεν συμμετείχαν ακολουθώντας το δρόμο της αποχής. Για την ιστορία, πρώτος σε ψήφους, στην Πάτρα, αναδείχθηκε ο Ελευθέριος Βενιζέλος και δεύτερος ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος.

Τρεις ημέρες μετά, ζητήθηκε από τον Βασιλιά Γεώργιο Β΄ να εγκαταλείψει τη χώρα, κάτι το οποίο και έκανε. Μετά τη φυγή του Βασιλιά, ως αντιβασιλέας ορίστηκε ο Ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης. Στο μεταξύ, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος συναντήθηκε με τον αρχηγό της Επανάστασης στρατηγό Πλαστήρα και αντάλλαξαν απόψεις, με τον Μιχαλακόπουλο να υποστηρίζει πως θα έπρεπε να σταματήσει η ανάμειξη του στρατού στα πολιτικά θέματα για να εισέλθει σε μία κανονικότητα η πολιτική κατάσταση της χώρας.

Καθώς κυλούσαν οι μέρες, ο Βενιζέλος έφτασε στην Αθήνα, ύστερα από τις αναρίθμητες εκκλήσεις των οπαδών του. Στις 11 Ιανουαρίου ο Κουντουριώτης κάλεσε τον Βενιζέλο και του ζήτησε τον σχηματισμό της νέας κυβέρνησης, με τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο να αναλαμβάνει το Υπουργείο Οικονομικών.

Κατά τη διάρκεια των συζητήσεων που αφορούσαν το πολιτειακό ζήτημα, οι οποίες ήταν έντονες με παρεμβολές στρατιωτικών και εξωπολιτικών παραγόντων, κλονίστηκε η υγεία του Βενιζέλου. Ο Βενιζέλος έτσι υπέβαλε την παραίτησή του στις 6 Φεβρουαρίου λέγοντας πως είναι απαραίτητο να αποσυρθεί εντελώς από την πολιτική σκηνή, αφού αυτή είναι η συμβουλή των προσωπικών του ιατρών.

Σε αυτό λοιπόν το χρονικό σημείο έρχεται η απόφαση του Μιχαλακόπουλου να ιδρύσει το δικό του κόμμα, το Κόμμα των Συντηρητικών Δημοκρατικών και να μην

³⁹ Δ. Γατόπουλος, ό. π., σ. 171

πάρει μέρος στη νέα κυβέρνηση του Γεώργιου Καφαντάρη, όπως έκαναν δηλαδή σχεδόν όλοι οι Υπουργοί της κυβέρνησης Βενιζέλου.

Με την παραίτηση της Κυβέρνησης Καφαντάρη, δόθηκε εντολή για σχηματισμό κυβέρνησης στον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, ο οποίος στην Εθνοσυνέλευση της 25^{ης} Μαρτίου ανακήρυξε την Ελλάδα με το πολίτευμα της αβασίλευτης δημοκρατίας. Παρά τις φιλεργατικές και σοσιαλιστικές προθέσεις του Παπαναστασίου, η πρώτη αβασίλευτη Δημοκρατία του επίσημα ανεξάρτητου νέου ελληνικού κράτους δέχεται από τους πρώτους κιόλας μήνες τις πιέσεις του συντηρητισμού.⁴⁰

Η πολιτική σχέση, πάντως, μεταξύ Μιχαλακόπουλου και Παπαναστασίου δεν ήτο ιδανική. Για παράδειγμα, ο Μιχαλακόπουλος ήταν ξεκάθαρα αντίθετος με τις ενέργειες της Εθνοσυνέλευσης η οποία ψήφιζε καινούργια νομοσχέδια, λέγοντας πως η κυβέρνηση δεν είχε τα έσοδα ώστε να καλύψει τις απαραίτητες δαπάνες αυτών των νομοσχεδίων. Επίσης, σε συνεργασία με τον αρχηγό της επανάστασης Σ. Γονατά απέστειλαν κοινό διάβημα στον Πρωθυπουργό κατηγορώντας τον Θ. Πάγκαλο πως οργανώνει εκδηλώσεις των Σωμάτων των αξιωματικών που στόχευαν στην παραμονή της υφιστάμενης κυβέρνησης. Ο Μιχαλακόπουλος υποστήριζε πως αυτές οι κινήσεις υπονομεύουν τον κοινοβουλευτισμό και πως θα φέρει το θέμα στην Εθνοσυνέλευση, ενώ ο Παπαναστασίου ζήτησε διορία 2 ημερών για να εξετάσει ο ίδιος το θέμα.

Τις επόμενες ημέρες οι συνεδριάσεις ήταν ένα σύννηθες φαινόμενο, με τον Μιχαλακόπουλο να αναφέρεται σε αυτές στα θέματα που σχετιζόταν κι ο ίδιος, όπως για παράδειγμα το προσφυγικό ζήτημα και το προσφυγικό δάνειο, τη συμμετοχή του στην Κοινωνία των Εθνών αλλά και έργο του στο αγροτικό ζήτημα του 1917 κατά τη διάρκεια της Κυβερνήσεως της Θεσσαλονίκης.

Κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης στις 19 Ιουλίου, ο Μιχαλακόπουλος κατηγορήσε ξανά την κυβέρνηση Παπαναστασίου για συγκάλυψη των πράξεων του Πάγκαλου, παρόλο που στο τέλος καταλάγιασε θέλοντας να πιστέψει στην άρνηση αυτών των κατηγοριών από τον Πάγκαλο. Κατέληξε, ωστόσο, πως αυτή η κυβέρνηση θα έπρεπε να διαλυθεί γιατί το έργο της είχε φθάσει σε αδιέξοδο. Έτσι λοιπόν προχώρησε η ψηφοφορία και η κυβέρνηση δεν έλαβε την απαραίτητη ψήφο εμπιστοσύνης και εν τέλει παραιτήθηκε. Ο Ναύαρχος Κουντουριώτης κάλεσε τον

⁴⁰ Γεώργ. Ν. Μοσχόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνικού Κράτους*, τ.1 , Γ' Έκδοση, Αθήνα 2001, σ. 171

πολιτικό αρχηγό Θεμιστοκλή Σοφούλη να σχηματίσει κυβέρνηση, κάτι που έγινε στις 25 Ιουλίου 1924.

Στα τέλη του Σεπτεμβρίου του ίδιου χρόνου, ήλθε από το εξωτερικό ο Γ. Καφαντάρης και πρότεινε την αντικατάσταση της υπάρχουσας κυβέρνησης με μία κυβέρνηση γενικού συνασπισμού.⁴¹ Οι συζητήσεις σε αυτό το σοβαρό θέμα είχαν ξεκινήσει και ο Μιχαλακόπουλος δήλωνε έτοιμος για συμμετοχή του κόμματός του σε ένα καινούργιο ξεκίνημα.

Ο πρωθυπουργός Σοφούλης πίστευε πως με όλες αυτές τις συζητήσεις περί συνασπισμού κομμάτων για συγκυβέρνηση μειωνόταν το κύρος της δικής του κυβέρνησης. Εξαιτίας αυτού, υπέβαλε την παραίτησή του την 1^η Οκτωβρίου 1924.

Ευθύς αμέσως ξεκίνησαν οι κουβέντες για τον σχηματισμό κυβέρνησης με τη μέθοδο του συνασπισμού. Οι πρώτες προσπάθειες όμως έμοιαζαν ατελέσφορες καθώς δεν φαινόταν να υπάρχει κοινό σημείο επαφής μεταξύ των αρχηγών των κομμάτων. Με αυτά τα δεδομένα, ο ναύαρχος Κουντουριώτης πήρε την πρωτοβουλία και κάλεσε τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο να σχηματίσει δική του κυβέρνηση, στις 5 Οκτωβρίου 1924.

4.2 Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος στη θέση του Πρωθυπουργού και τα κυβερνητικά έργα του

Η κυβέρνηση του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου ορκίστηκε 2 ημέρες μετά (7 Οκτωβρίου) αναλαμβάνοντας ο ίδιος το Υπουργείο των Στρατιωτικών και έχοντας ως υπουργούς τους Γ. Ρούσσο (Υπουργείο Εξωτερικών), Π. Τσιτσεκλή (Υπουργείο Δικαιοσύνης), Γ. Κονδύλη (Υπουργείο Εσωτερικών), Κ. Γκότση (Υπουργείο Οικονομικών), Κ. Σπυρίδη (Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας), Γ. Μαρή (Υπουργείο Γεωργίας), Α. Ορφανίδη (Υπουργείο Πρόνοιας) Ι. Βαλαλά (Υπουργείο Συγκοινωνίας) και Αθ. Μιαούλη (Υπουργείο Ναυτικών).⁴²

Η νεοσύστατη κυβέρνηση του Μιχαλακόπουλου έκανε την πρώτη επίσημη εμφάνισή της στις 15 Οκτωβρίου, κατά τη διάρκεια της Εθνοσυνέλευσης, με το νέο πρωθυπουργό να προχωρά στην ανάγνωση των προγραμματικών δηλώσεων, με θέματα που αφορούσαν κυρίως τα αγροτικά ζητήματα και εν γένει θέματα της γεωργίας, την

⁴¹ Δ. Γατόπουλος, ό. π., σ. 177

⁴² Δ. Γατόπουλος, ό. π., σ. 178

ανακοίνωση νέων νομοσχεδίων και την εφαρμογή αυτών, την αναθεώρηση των εκλογικών καταλόγων, το ζήτημα της σταφίδας, τη σταθεροποίηση του συναλλάγματος και φυσικά τα θέματα που αφορούσαν την εξωτερική πολιτική της χώρας.

Κατά τις εργασίες της Εθνοσυνέλευσης, προέκυψε ένα επαναστατικό κίνημα με αρχηγό τον υποστράτηγο Λούφα, το οποίο κατεστάλη αμέσως. Μολαταύτα, το συγκεκριμένο γεγονός οδήγησε σε μικρών εντάσεων επεισόδια μεταξύ αριστερών και αστυνομικών στην περιοχή της Καβάλας. Η αντιπολίτευση έφερε το θέμα στην Εθνοσυνέλευση κατηγορώντας τον Υπουργό Εσωτερικών Γ. Κονδύλη πως η κυβέρνηση λειτουργεί με φασιστικό τρόπο στις περιοχές της Θράκης και της Μακεδονίας. Αμέσως μετά τις κατηγορίες, ζητήθηκε ψήφος εμπιστοσύνης, με τις ψήφους να είναι 176 υπέρ και 80 κατά της κυβέρνησεως.

Στις 12 Δεκεμβρίου, μιλώντας στη συνεδρία, υποστήριξε πως θα έπρεπε να εξετασθεί σοβαρά ο διαχωρισμός μεταξύ Πολιτείας και Εκκλησίας και ο τρόπος διοίκησης της τελευταίας, καθώς και να μετονομαστεί η φράση «η επικρατούσα θρησκεία» σε «επίσημη θρησκεία» σε όλα τα ανάλογα κείμενα και νομοθετήματα.

Στις 30 Ιανουαρίου το 1925 απελάθηκε από την Πόλη ο Πατριάρχης Κωνσταντίνος ΣΤ΄. Η κυβέρνηση αντέδρασε αμέσως προς την Τουρκία και τις Μεγάλες Δυνάμεις εκφράζοντας έντονη δυσαρέσκεια για αυτή τη βίαιη απομάκρυνση. Εντωμεταξύ, ο ελληνικός λαός με πολυάριθμες διαδηλώσεις ζητούσε πιο άμεσες αποφάσεις, μιλούσαν μέχρι και διακοπή των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Ο Μιχαλακόπουλος όμως προφανώς δεν θα έφθανε το θέμα σε τέτοια επίπεδα γιατί δεν ήθελε να διακινδυνέψει τη δημιουργία νέων κινδύνων. Η πρότασή του ήταν λοιπόν η προσφυγή στο δικαστήριο της Χάγης και αν αρνιόταν η Τουρκία, θα απευθυνόταν στην Κοινωνία των Εθνών.

Σημαντικό θέμα ήταν και η εφαρμογή ή μη του Πρωτοκόλλου της Γενεύης, που είχε υπογραφεί μεταξύ του Νικόλαου Πολίτη και του Βούλγαρου Καλφώφ στις 29 Σεπτεμβρίου 1924 που μιλούσε για την εκατέρωθεν εθελούσια μετανάστευση μεταξύ των δύο αυτών χωρών.

Η Βουλγαρία από την πλευρά της ψήφισε παμψηφεί το συγκεκριμένο πρωτόκολλο. Η θέση της Ελλάδας όμως ήταν αντίθετη καθώς υποστήριζε πως δεν ήταν σε θέση να υποστηρίξει εκείνη την συγκεκριμένη χρονική στιγμή αυτή την συμφωνία, χωρίς όμως να θέλει να διαταράξει τις σχέσεις της με τη Βουλγαρία.

Κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης που έγινε στις 28 Ιανουαρίου 1925, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος παρουσίασε εξονυχιστικά τους λόγους για τους οποίους η

Ελλάδα δεν θα επικύρωνε το συγκεκριμένο πρωτόκολλο. Στις 2 Φεβρουαρίου, η κυβέρνηση έλαβε συγχαρητήρια από τα υπόλοιπα μέρη της συνεδρίασης και αυτό φάνηκε και από τη ψηφοφορία, η οποία ήταν 155 υπέρ και 77 κατά αυτής της απόφασης.

Ένα βαρυσήμαντο θέμα που αντιμετώπισε η κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου ήταν και η πραγματοποίηση του Προσφυγικού Δανείου, ενός δανείου που ήταν κάτι παραπάνω από απαραίτητο για να μπορέσει η χώρα να διασφαλίσει καλύτερες συνθήκες διαβίωσης για τους πρόσφυγες. Η κυβέρνηση εργάστηκε διπλωματικά προς πάσα κατεύθυνση για να εξασφαλίσει όσο το δυνατόν περισσότερο την επιτυχία του δανείου, του οποίου η σύμβαση υπεγράφη στις 4 Δεκεμβρίου⁴³, με το ποσό να ανέρχεται στα 12.300.000 αγγλικές λίρες. Έτσι, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος κατάφερε και υλοποίησε τα όσα είχε αναφέρει στις προγραμματικές του δηλώσεις στις 15 Οκτωβρίου.

Συνεχίζοντας τη καταγραφή των σπουδαίων κυβερνητικών έργων του Μιχαλακόπουλου, δεν θα μπορούσε να μην αναφερθεί η δημιουργία Αστυνομίας πόλεων στην Αθήνα τον Γενάρη του 1925. Η ιδέα αυτή προέκυψε κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν και οι Μιχαλακόπουλος και Βενιζέλος βρίσκονταν στην Αγγλία για ελληνικά ζητήματα. Τόσο ο Βενιζέλος όσο και ο Μιχαλακόπουλος ενθουσιάστηκαν με τη δράση της μητροπολιτικής αστυνομίας του Λονδίνου και σκέφτηκαν να μεταφέρουν αυτή την ιδέα στην ελληνική πραγματικότητα. Έτσι, ο Βενιζέλος κάλεσε στην Αθήνα τον τότε Υπουργό της Αγγλίας λόρδο Κόρζον για να τους βοηθήσει στην οργάνωση αυτού του νέου εγχειρήματος. Αποτέλεσμα των ανωτέρων ήταν η δημιουργία αστυνομίας αρχικά στην Κέρκυρα κι έπειτα στην Πάτρα και στην Αθήνα.

Κατά τη θητεία του ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος συνετέλεσε σε πολλές σημαντικές υποθέσεις που αφορούσαν το εσωτερικό της χώρας. Το σπουδαιότερο, όμως, επίτευγμά του ήταν η ύδρευση της Αθήνας και του Πειραιά.

Αρχικά, θα πρέπει να τονιστούν οι τραγικές καταστάσεις που επικρατούσαν σε αυτές τις περιοχές λόγω της έλλειψης νερού. Το συγκεκριμένο ζήτημα απασχολούσε επί δεκαετίες όλες τις προηγούμενες κυβερνήσεις. Το πρόβλημα ήταν χρόνιο καθώς ήδη από το 1889 υπήρχε λειψανδρία σε αυτές τις περιοχές. Όμως το πρόβλημα μεγάλωσε κατά τη λήξη του ευρωπαϊκού πολέμου γιατί αναγκάστηκε πολύς

⁴³ Δ. Γατόπουλος, ό. π., σ. 191

κόσμος να μετακινηθεί από τους αγρούς στα μεγάλα αστικά κέντρα, με τον πληθυσμό στις δύο αυτές περιοχές να ξεπερνάει τον διπλασιασμό σε σχέση με την κατάσταση που επικρατούσε προπολεμικά. Το μόνο μέτρο που έλαβε η τότε κυβέρνηση ήταν να αναγκαστεί να διατάξει τις πιο εύπορες οικογένειες της Αθήνας και του Πειραιά να μετακινηθούν σε άλλες περιοχές ή ακόμα και στο εξωτερικό ώστε να εξομαλυνθεί η κατάσταση.

Πολλές ήταν οι εταιρίες που ενδιαφέρθηκαν για αυτό το έργο. Από την άλλη, το Υπουργείο της Συγκοινωνίας είχε κάνει τις δικές του μελέτες και είχε καταλήξει πως η ύδρευση των δύο πόλεων και των γύρω περιοχών θα μπορούσε να επιτευχθεί με τη δημιουργία μία τεχνητής λίμνης στο Μαραθώνα η οποία θα γέμιζε με τα ακρισιμοποίητα νερά της Πάρνηθας και του χείμαρρου Χαράδρου.

Ο Μιχαλακόπουλος επωμίστηκε το συγκεκριμένο θέμα και είχε πολλές επαφές με ανάδοχες εταιρίες. Μία από αυτές ήταν και η αμερικανική εταιρία διεθνούς φήμης για την εκτέλεση ομοίων έργων Ulen and Company,⁴⁴ με την οποία επισυνάφθηκε σχετική σύμβαση. Ο Μιχαλακόπουλος χρησιμοποίησε το ενδιαφέρον κι άλλων εταιριών όπως της American Hellenic Development Co, για να εξασφαλίσει καλύτερους όρους στη σύναψη της συμφωνίας.

Η συμφωνία αυτή μεταξύ κυβέρνησης και αναδόχου εταιρίας περιλάμβανε συνολικά 31 όρους για την υλοποίησή της. Κατά καιρούς δεν ήταν λίγοι αυτοί που υπονόμισαν το έργο ή θέλησαν να πλουτίσουν μέσα από αυτό. Όμως, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος με τις συνεχείς δράσεις του κατάφερε να ανταπεξέλθει αυτών και να προχωρήσει απρόσκοπτα το έργο του. Δεν είναι διόλου τυχαίο το γεγονός πως, όταν το έργο εγκαινιάστηκε έπειτα από μια πενταετία, ο τότε πρωθυπουργός Βενιζέλος ευχαρίστησε το Μιχαλακόπουλο αναγράφοντας το επίθετό του σε ένα από τα καινούργια λουτρά. Είναι πασιφανές πως αυτό το έργο ήταν πάρα πολύ σημαντικό, όχι μόνο στην κυβερνητική θητεία του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, αλλά και εν γένει της νεότερης ιστορίας της Ελλάδας.

Βαρυσήμαντο θέμα προς επίλυση ήταν και το πρόβλημα των μόνιμα εγκατεστημένων μουσουλμάνων στη Δυτική Θράκη. Η συμβίωση μεταξύ των μουσουλμάνων με τους Έλληνες πρόσφυγες πολλές φορές ήταν προβληματική, ενώ η δράση ληστρικών και τρομοκρατικών οργανώσεων κομιτατζήδων, τουλάχιστον έως το

⁴⁴ Δ. Γατόπουλος, ό. π., σ. 202

1925, επιβάρυνε το ήδη τεταμένο κλίμα.⁴⁵ Στις 15 Σεπτεμβρίου 1924, κατά τη διάρκεια συνεδρίας, ζητήθηκε η γνωμοδότηση που καθόριζε ποιοι θα πρέπει να θεωρούνται ως εγκατεστημένοι. Στο διεθνές δικαστήριο της Χάγης ορίστηκε πως εγκατεστημένος θα θεωρείται κάποιος που η παραμονή του σε έναν τόπο θα είχε διάρκεια, που θα κατοικούν εντός ορίων μιας περιφέρειας και θα έχουν πρόθεση να μείνουν μόνιμα εκεί. Η γνωμοδότηση αυτή δεν τηρήθηκε εξ ολοκλήρου, για αυτό και η Ελλάδα με την Τουρκία προχώρησαν σε νέο κύκλο συμφωνιών στις 21 Ιουνίου 1925. Η εφαρμογή των συμφωνηθέντων απασχόλησε επί πολλά έτη και τις επόμενες κυβερνήσεις καθώς δεν υπήρχε εμπιστοσύνη εκατέρωθεν.

Βρισκόμαστε, λοιπόν, στο τελευταίο διάστημα της κυβέρνησης Μιχαλακόπουλου και μπορούμε να πούμε πως το πρόσημο ήταν θετικό. Με τη σύμπραξη του Καφαντάρη και του Κονδύλη, κατάφερε να φέρει εις πέρας δύσκολες καταστάσεις, σε μία χρονική περίοδο που η Ελλάδα προσπαθούσε να μαζέψει τα κομμάτια της από τη Μικρασιατική Καταστροφή, ενώ δεν έλειπε και η αστείρευτη προπαγάνδα από την αντιπολίτευση και τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου.

Σημαντικό πρόβλημα πάντως για την κυβέρνηση του Μιχαλακόπουλου ήταν και οι σημαντικές διαφωνίες μεταξύ του Κονδύλη και άλλων βουλευτών του Εθνικού Δημοκρατικού Κόμματος. Αυτές οι διαφωνίες ήταν τόσο έντονες που εν τέλει 15 βουλευτές αποφάσισαν να αποσχιστούν από το κόμμα. Η αντίδραση του Κονδύλη δεν άρχισε να έρθει. Στις 10 Ιουνίου 1925, ο Κονδύλης, ύστερα κι από τα τελευταία γεγονότα, έστειλε μία μακροσκελή επιστολή στον πρωθυπουργό Μιχαλακόπουλο, κατά την οποία του επισημοποιούσε την απόφαση για την παραίτησή του. Σε αυτή την επιστολή όμως δεν αναφέρθηκε συγκεκριμένα στους λόγους που τον ώθησαν σε αυτή την απόφαση, αν και όλοι γνώριζαν πως ήταν εξαιτίας της κόντρας του με τους βουλευτές. Αναφέρθηκε απλώς στο γεγονός πως η παραμονή του στην κυβέρνηση θα ζημίωνε την κυβερνητική ευστάθεια. Επίσης, στο περιεχόμενο αυτής ευχαρίστησε εκ βάθους καρδιάς τον Μιχαλακόπουλο, τον συνεχάρη για την τρόπο άσκησης της κυβερνητικής του εξουσία και τον διαβεβαίωσε πως θα συνεχίσει να παρέχει την εμπιστοσύνη του προς αυτόν και θα προσπαθήσει πλέον να αφοσιωθεί στον στρατό και στην βελτίωσή του, μιας και βρισκόταν σε αναταραχή το τελευταίο διάστημα.

Αφού είχαν προηγηθεί όλα τα παραπάνω, η κατάσταση στην κυβέρνηση ήταν αλλόκοτη. Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος την επομένη της παραίτησης του Κονδύλη,

⁴⁵ *IE*, Τόμος 15, σ. 699

αποφάσισε πως δεν έπρεπε να βρίσκεται κάτω από αυτές τις συνθήκες στον προεδρικό θώκο της χώρας. Έτσι, υπέβαλλε την παραίτησή του στο ναύαρχο Κουντουριώτη αλλά και όλης της κυβέρνησης, δηλώνοντας αργότερα στον Τύπο πως η φυγή του Γ. Κονδύλη, ο οποίος θεωρούταν από τους πρωτεργάτες του σχηματισμού της συγκεκριμένης κυβέρνησης, δεν επέτρεπε τη συνέχιση της θητείας της.

Ο Κουντουριώτης, δεχόμενος την άποψη του Μιχαλακόπουλου, κάλεσε τον Γ. Καφαντάρη να σχηματίσει κυβέρνηση. Ο τελευταίος όμως αρνήθηκε και υποστήριξε πως θα πρέπει να σχηματίσει ξανά κυβέρνηση ο Μιχαλακόπουλος καθώς όλα τα κόμματα συνέχιζαν να τον υποστηρίζουν. Έτσι κι έγινε και ο Μιχαλακόπουλος σχημάτισε τη δεύτερη κυβέρνησή του στις 15 Ιουνίου 1925.

Ο Μιχαλακόπουλος συνέχισε τα έργα του και υπέγραψε στις 21 Ιουνίου με τους Τούρκους τη Σύμβαση της Άγκυρας 1925, γνωστή κι ως Συμφωνία Εξηντάρη-Ρουσδή, σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα παραιτείται από το δικαίωμα επιστροφής των φυγάδων της Πόλης, ενώ παράλληλα επιτυγχάνεται και η ρύθμιση των εγκατεστημένων στην Κωνσταντινούπολη.

Ύστερα από τέσσερις ημέρες, ήτοι 25 Ιουνίου, προέκυψε το αυταρχικό κίνημα του Θεόδωρου Πάγκαλου, ο οποίος κατευθύνθηκε με ένοπλες δυνάμεις να καταλάβει την κυβερνητική εξουσία. Αναμφίβολα, η πολιτική αστάθεια και ο κάματος των πολιτικών από τις συνεχείς αλλαγές των κυβερνήσεων στο πρώτο χρόνο της Δημοκρατίας, συνέβαλαν στην αναίμακτη επικράτηση του Θ. Πάγκαλου.⁴⁶

Ύστερα από το ξέσπασμα του κινήματος, ο Μιχαλακόπουλος κάλεσε τους Καφαντάρη και Κονδύλη για να τους ανακοινώσει πως δεν είχε σκοπό να παραμείνει στην κυβέρνηση. Ήταν η τέταρτη κατά σειρά απόπειρα στρατιωτικού κινήματος και δεν ήθελε να λάβει ο ίδιος την ευθύνη για τυχόν εμφύλιο και για αιματοχυσίες. Ο Μιχαλακόπουλος παρακάλεσε τον Κουντουριώτη να κάνει δεκτή την απόφασή του. Η απόφαση έγινε δεκτή και ο Κουντουριώτης ήρθε σε συμφωνία με τον Πάγκαλο και τον Χατζηκυριάκο να βοηθήσουν στον σχηματισμό κυβέρνησης και να αναλάβουν οι ίδιοι ως Υπουργοί Πολεμικών Υπουργείων.⁴⁷ Οι δύο αυτοί άντρες είδαν, όμως, ότι το κίνημά τους είχε μεγάλη απήχηση κι έτσι αποφάσισαν να κρατήσουν για τον εαυτό τους όλη την εξουσία. Έτσι, γνωστοποίησαν στον Παπαναστασίου ότι δεν θα δεχθούν να σχηματίσουν κυβέρνηση μαζί του και με αυτόν τον δικτατορικό τρόπο ο Πάγκαλος

⁴⁶ Γεωργ. Ν. Μοσχόπουλος, ό. π., σ. 177

⁴⁷ Δ. Γατόπουλος, ό. π., σ. 225

ανέλαβε την εξουσία της χώρας στις 27 Ιουνίου 1927. Μετά από έναν χρόνο, ο ναύαρχος Κουντουριώτης παραιτήθηκε και ο Πάγκαλος ανέλαβε και τη θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας.

Κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας, ο Μιχαλακόπουλος και οι άλλοι αρχηγοί των κομμάτων προσπαθούσαν με τους δικούς τους τρόπους να ασκήσουν την αντιπολίτευσή τους κατά του δικτατορικού καθεστώτος. Ύστερα, όμως, από την ανικανότητα του Πάγκαλου να ελέγξει την οικονομία και την εξωτερική πολιτική⁴⁸, την κατάσταση εκμεταλλεύτηκε ο Γ. Κονδύλης και δημιούργησε ένα στρατιωτικό κίνημα με τις ευλογίες και των δημοκρατικών πολιτικών κι έτσι ανέτρεψε το καθεστώς του Πάγκαλου. Έπειτα από αυτό το γεγονός, ο Μιχαλακόπουλος επέστρεψε στην Αθήνα από την Αιδηψό όπου είχε μεταβεί για θεραπεία λόγω των ασθενειών του.

Αναμφίβολα, το κυβερνητικό έργο του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου έχει περάσει στην ιστορία καθώς συνετέλεσε σε σπουδαία έργα για την εποχή. Παρά τη βραχύτητα της δικής του κυβερνητικής θητείας, που δεν υπερέβη το οκτάμηνο, η κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου ξεπέρασε σε διάρκεια το συνολικό χρόνο κυβερνητικής θητείας και των τριών προηγούμενων κυβερνήσεων (Καφαντάρης, Παπαναστασίου, Σοφούλης).⁴⁹ Σίγουρα, λοιπόν, με ασφάλεια, μπορεί κανείς να χαρακτηρίσει τη θητεία ως επιτυχημένη, αναλογιζόμενοι τις εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες που βρήκε αλλά και συνάντησε κατά τη διάρκεια αυτής.

⁴⁸ *ΙΕ*, τ.15, σ. 409

⁴⁹ Αντώνης Μακρυδημήτρης, *Οι Πρωθυπουργοί της Ελλάδος 1828-1997*, Αθήνα 1997, σ. 148

Ε' Κεφάλαιο

Η συμμετοχή του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου στις Κυβερνήσεις του Ελευθερίου Βενιζέλου

5.1 Η αποκατάσταση του Κοινοβουλευτικού Πολιτεύματος

Μετά την πτώση της δικτατορικής κυβέρνησης του Θ. Πάγκαλου, ο Κονδύλης επέστρεψε στην εξουσία κι αμέσως ανακήρυξε βουλευτικές εκλογές, με τους αρχηγούς των κομμάτων να έρχονται σε επαφή για τον σχηματισμό κυβέρνησης.

Ύστερα από τις εκλογές που έγιναν στις 7 Νοεμβρίου 1926, που πραγματοποιήθηκαν με βάση τον εκλογικό νόμο 3363 και με εκλογικό σύστημα την απλή αναλογική⁵⁰, αποφασίστηκε η συγκρότηση οικουμενικής κυβέρνησης από τον Αλέξανδρο Ζαΐμη, με τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο να ορίζεται ως Υπουργός Εξωτερικών.

Ευθύς αμέσως ασχολήθηκε με την Ελληνοσερβική Συνθήκη, η οποία είχε περάσει από πολλά κύματα και δεν είχε υλοποιηθεί λόγω της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα και λόγω της βεβιασμένης απόφασης του Πάγκαλου να υπογράψει την Συμφωνία των Αθηνών το 1926 και να ακυρώσει τα όποια συμφωνηθέντα. Βέβαια, με την εκατέρωθεν θετική διάθεση, οι δύο χώρες επήλθαν σε συμφωνία.

Όσον αφορά τις ελληνοαλβανικές σχέσεις, δεν ήταν και οι καλύτερες δυνατές. Η γείτονα χώρα καταπατούσε συστηματικά τις ελευθερίες και τα δικαιώματα των Ελλήνων της Βόρειας Ηπείρου. Μεταξύ των δύο χωρών υπογράφηκαν 4 συμβάσεις που αφορούσαν την εγκατάσταση, την ιθαγένεια, την έκδοση και το εμπόριο και την ναυσιπλοΐα. Η ελληνική πλευρά ματαίωσε την υπογραφή της πρώτης όταν αντιλήφθηκε το κόστος της δαπάνης. Οι Αλβανοί απευθύνθηκαν στην Κοινωνία των Εθνών αλλά η Κ.Τ.Ε δικάωσε την Ελλάδα. Οι σχέσεις των δύο χωρών άρχισαν να βελτιώνονται όταν, μετά την απόρριψη της προσφυγής τους, οι Αλβανοί ιθύνοντες άρχισαν να συζητούν την ελληνική πρόταση για αποζημίωση με βάση την ισχύουσα στην Ελλάδα νομοθεσία.⁵¹

Στάσιμες παρέμειναν και οι σχέσεις μεταξύ Ελλήνων και Ρουμάνων, παρά την κοινή επιθυμία την σύσφιξη των σχέσεων των δύο χωρών. Το 1927 προχώρησαν σε διμερείς διαπραγματευτικές επαφές, αλλά εν τέλει δεν κατέληξαν σε συμφωνία. Ο

⁵⁰ Γεωργ. Ν. Μοσχόπουλος, ό. π., σ. 182-183

⁵¹ *ΙΕΕ*, Τόμος 35, σ. 81

λόγος ήταν πως οι Ρουμάνοι ήθελαν να επιτύχουν την σύνδεση των δύο χωρών μέσω της δημιουργίας σιδηροδρόμου. Το Ελληνικό Γενικό Επιτελείο ήταν αντίθετο σε αυτό. Όμως, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος ήταν έτοιμος να κάμψει τις αντιρρήσεις αν η ρουμανική κυβέρνηση εγγυόταν πως η χρήση του σιδηροδρόμου θα γινόταν για καθαρά εμπορικούς λόγους και μόνο. Αυτό ταυτόχρονα σήμαινε πως αν η Βουλγαρία προσπαθούσε να χρησιμοποιήσει τον σιδηρόδρομο για να κινηθεί απειλητικά εναντίον της Ελλάδας, η Ρουμανία θα έπρεπε να παρέμβει. Η διστακτικότητα αυτή της ρουμανικής κυβέρνησης να αναλάβει υποχρεώσεις που θα την έφεραν σε δύσκολη θέση απέναντι από τα Σόφια ή το Βελιγράδι, οδηγούσε περί τα τέλη του 1927 στην αποτελμάτωση των διαπραγματεύσεων.⁵²

Στις 17 Αυγούστου 1927, σε σύντομο δηλαδή χρονικό διάστημα, προέκυψε μία δεύτερη κυβέρνηση συνεργασίας, ξανά υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη, εξαιτίας ως επί των πλείστων οικονομικών λόγων. Η νέα κυβέρνηση Δημοκρατικών – Ελληνοφρόνων πήρε ψήφο εμπιστοσύνη στις 22 Αυγούστου 1927.⁵³

Η Τρίτη κυβέρνηση συνεργασίας υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη προέκυψε στις 8 Φλεβάρη του 1928, όπου, ύστερα από διαφωνία του Ιωάννη Μεταξά και του Αλέξανδρου Παπαναστασίου για μία σύμβαση έργων οδοποιίας, ο Ζαΐμης υπέβαλλε την παραίτησή του, αλλά πέντε μέρες μετά σχηματίστηκε εκ νέου κυβέρνηση υπ' αυτόν και συνεργασία μόνο μεταξύ δύο κομμάτων, Φιλελευθέρων και Ελευθεροφρόνων.

Η προσπάθειες του Μιχαλακόπουλου όσον αφορά το έργο του στην εξωτερική πολιτική της χώρας από το 1926 έως το 1928 μπορεί να χωριστεί σε τρία σημαντικά μέρη. Αρχικά, ήταν η απόρριψη όλων των κομμάτων στις συμφωνίες που είχε συνάψει ο Πάγκαλος επί κυβερνήσεώς του. Αυτή η απόρριψη θα σήμαινε τον τερματισμό οποιασδήποτε μελλοντικής προσπάθειας του Πάγκαλου να ανέλθει ξανά στις πολιτικές τάξεις με παρεμφερή τρόπο, αλλά συνάμα θα σταματούσε και τις βλέψεις των Σέρβων, οι οποίοι μετά τις συμφωνίες με τον Πάγκαλο, είχαν υψηλές βλέψεις για επεκτατική πολιτική.

Ένα δεύτερο σημείο αναφοράς ήταν η σύναψη της σύμβασης εμπορίου μεταξύ Ελλήνων και Γιουγκοσλάβων στις 2 Νοεμβρίου 1927, μία σύμβαση μέσω της οποίας δόθηκε η ευκαιρία ανάμεσα στις δύο χώρες να γνωριστούν καλύτερα, τόσο πολιτικά όσο και πολιτιστικά.

⁵² *ΙΕΕ*, Τόμος 35, σ. 81

⁵³ Γεωργ. Ν. Μοσχόπουλος, ό. π., σ. 184

Τρίτος και τελευταίος σταθμός αποτέλεσε η υπογραφή φιλίας ανάμεσα σε Έλληνες και Ρουμάνους στη Γενεύη της Ελβετίας στις 21 Μαρτίου του 1928. Αυτή η συμφωνία δεν προέβλεπε κάποιο βαρυσήμαντο όρο μεταξύ των δύο χωρών, αλλά ήταν η πρώτη συμφωνία που ολοκληρώθηκε και είχε πολιτικά κίνητρα μετά τον πόλεμο.

5.2 Η επάνοδος του Βενιζέλου και η εκλογή του Μιχαλακόπουλου

Στις 4 Ιουλίου, λοιπόν, ο ναύαρχος Κουντουριώτης δίνει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος επέστρεψε στον ελλαδικό χώρο ύστερα και τις αλλεπάλληλες πιέσεις των στενών συνεργατών και φίλων. Την επάνοδό του, όμως, την αναζητούσε και ο ελληνικός λαός. Αυτό καταδεικνύει και το τρομερό ποσοστό εδρών που κατέλαβε στις εκλογές της 19^{ης} Αυγούστου 1928 όπου και κατέλαβε τις 226 από τις 250 έδρες. Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος συμμετείχε με το κόμμα του, τους Συντηρητικούς Δημοκρατικούς, με 5 εκλεγμένους υποψηφίους.

Η νέα κυβέρνηση του Βενιζέλου επιτάχυνε τις επόμενες εκλογές για την ανάδειξη της Γερουσίας, ενός θέματος που δεν είχε επιλυθεί από το 1927. Οι επόμενες εκλογές διενεργήθηκαν στις 21 Απριλίου 1929 και κατ' αυτές υπερίσχυσε πάλι το Κόμμα των Φιλελευθέρων με 54,5% των ψήφων.⁵⁴

Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος ανέλαβε ξανά το Υπουργείο Εξωτερικών, ύστερα από προτροπή του Ελευθέριου Βενιζέλου. Ο Βενιζέλος ήταν σίγουρος πως ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος θα κατάφερνε να φέρει εις πέρας το πολύ δύσκολο έργο που είχε μπροστά του κι αυτή η σιγουριά του πρόκυπτε από τη δεδομένη επιτυχία του τελευταίου στον ίδιο υπουργικό θώκο κατά τη διάρκεια της Οικουμενικής Κυβέρνησης.

Πρέπει να τονιστεί πως ο Μιχαλακόπουλος προτού αναλάβει το Υπουργείο Εξωτερικών μετέβη, ύστερα και από πρωτοβουλία του Βενιζέλου, στις περιοχές της Θράκης και της Μακεδονίας για να κρίνει ο ίδιος τις άμεσες ανάγκες που απαιτούνταν και γυρνώντας στην Αθήνα να ενημερώσει ο ίδιος προφορικά και γραπτά για τις ελλείψεις των περιοχών ώστε να ληφθούν τα κατάλληλα μέτρα που θα έφερναν την επίλυσή τους. Ο Μιχαλακόπουλος ανέλαβε κιόλας την Γενική Διοίκηση Μακεδονίας και Θράκης με την προϋπόθεση πως θα λαμβάνονταν όλα τα απαραίτητα μέτρα που είχε καταγράψει.

⁵⁴ Γεωργ. Ν. Μοσχόπουλος, ό. π., σ. 187

5.3 Οι διπλωματικές συμφωνίες της Κυβέρνησης

Οι αρχές του Ελευθέριου Βενιζέλου δεν αντικρούονταν σε σχέση με τις πολιτικές κατευθύνσεις του Ανδρέα Μιχαλακόπουλο όσον αφορά τα θέματα της εξωτερικής πολιτικής.

Με την ανάληψη του Υπουργείου Εξωτερικών στις εκλογές του Δεκεμβρίου 1929, μετά τον Περικλή Αργυρόπουλο, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος ενήργησε με αυταπάρνηση και με αγάπη για το καλό της πατρίδας, ξεκινώντας τα ταξίδια στο εξωτερικό.

5.3.1 Το ταξίδι στην Αίγυπτο

Σημαντικός σταθμός αποτέλεσε το ταξίδι του στην Αίγυπτο τον Φεβρουάριο του 1930. Εκεί είχε την ευκαιρία να μελετήσει από πρώτο χέρι το κοινωνικό στάτους και τα θέματα προς επίλυση του απόδημου ελληνισμού. Οι απόδημοι Έλληνες της Αιγύπτου τον υποδέχθηκαν με μεγάλη χαρά και θέρμη σε όλα τα αστικά κέντρα που επισκέφθηκε. Βέβαια, δεν παρέλειψαν να αναλύσουν και τους προβληματισμούς τους που σχετίζονταν με το γεγονός πως η πατρίδα τους, η Ελλάδα, δεν είχε φροντίσει αρκετά για αυτούς ώστε με κάποιο τρόπο να κατορθώσουν να υλοποιήσουν την πολυπόθητη επιστροφή στα πάτρια εδάφη.

Ο θαυμασμός και η λατρεία προς το πρόσωπό του ήταν διάχυτη κυρίως γιατί κατάφερε μέσα από την παρουσία αλλά και το λόγο του να αναστηλώσει το πεσμένο εθνικό φρόνημα του Ελληνισμού της περιοχής. Μία από τις μεγαλύτερες εφημερίδες της Αιγύπτου, η Ταχυδρόμος – Ομόνοια της Αλεξάνδρειας στο φύλλο της 22^{ης} Φεβρουαρίου 1930⁵⁵, εξήρε τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο υποστηρίζοντας πως κανένας άλλος πολιτικός άνδρας πέραν του προαναφερόμενου δεν θα μπορούσε να συνδέσει καλύτερα τις σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Αιγύπτου.

Η περιοδεία του Μιχαλακόπουλου στις ελληνικές παροικίες της Αιγύπτου συνεχίστηκε για αρκετές ημέρες. Σε όλες τις παροικίες έλαβε κύματα σεβασμού κι αγάπης. Στις περιοχές αυτές επισκέφθηκε πολλά κοινωφελή αλλά και φιλανθρωπικά ιδρύματα, όπως επίσης και οργανώσεις που στηρίζαν τους Έλληνες απόρους με σκοπό

⁵⁵ Δ. Γατόπουλος, ό. π., σ. 264

να τους δώσει κατευθύνσεις που αφορούσαν την ομαλή και απρόσκοπτη λειτουργία του έργου τους. Η αλήθεια είναι πως κατά την επίβλεψή του βρήκε πολλές ατέλειες και προχειρότητες, οι οποίες οφείλονταν στην έλλειψη οργανωτικού χαρακτήρα αλλά και στην αποδεδειγμένα αδιάφορη στάση του κράτους. Ειδικότερα, εν συγκρίσει με τους Ιταλούς οι οποίοι είχαν απλωθεί και καλύψει μεγάλο μέρος με την παρουσία τους στην Αίγυπτο και εργάζονταν με πλήρη οργάνωση, η διαφορά ήταν χασοτική.

Ύστερα, λοιπόν, από μελέτη πολλών ημερών, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος γύρισε στην Ελλάδα και μετέφερε στην ελληνική κυβέρνηση τα σοβαρά ζητήματα το απόδημου ελληνισμού. Αυτές οι ανάγκες που προέκυψαν, βρέθηκαν αμέσως στη λίστα Βενιζέλου που αφορούσε την προσπάθεια ανόρθωσης του εκεί ελληνισμού.

5.3.2 Οι συμφωνίες με την Τουρκία

Η Ελλάδα, ύστερα και την υπογραφή της Συνθήκης της Λοζάνης αντιμετώπιζε πολλά προβλήματα με την αποκατάσταση των προσφύγων αλλά και η Τουρκία προσπαθούσε να εδραιώσει το κράτος του Κεμάλ Ατατούρκ ύστερα από την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ήταν ανάγκη πλέον οι δύο αυτές χώρες να αντιμετωπίσουν η μία την άλλη ως φίλη χώρα. Αυτό μπορούσε να το υλοποιήσει μόνο ο ιδιοφυής Ελ. Βενιζέλος με τον επίσης ιδιοφυή Κεμάλ Ατατούρκ.⁵⁶

Το καλοκαίρι του 1930 ο Μιχαλακόπουλος μαζί με τον Βενιζέλο ασχολήθηκαν εντατικά με τις εργασίες που απαιτούνταν για την υπογραφή του συμφώνου Ελλάδας και Τουρκίας. Πλέον είχαν προκύψει νέες τάσεις μεταξύ των δύο χωρών που οδήγησε αρχικά στις 10 Ιουνίου 1930 στην υπογραφή της συμβάσεως για την οριστική εκκαθάριση των εκκρεμών ζητημάτων που είχαν προκύψει από την συνθήκη για την ανταλλαγή των πληθυσμών.⁵⁷ Αυτή η συμφωνία είχε ως κύρια βάση της τον συμψηφισμό των ανταλλάξιμων και μη περιουσιών που δόθηκαν στους πρόσφυγες, την ώρα που η Ελλάδα είχε επιβάρυνση περί τις 400.000 αγγλικές λίρες ως χρεωστικό υπόλοιπο, ενώ η Τουρκία ήταν υπόχρεη να παραδώσει στους Έλληνες δικαιούχους τα κτήματα που τους είχαν πάρει ετσιθελικά. Η συμφωνία αυτή ήταν φανερά πιο ευνοϊκή για την Τουρκία αλλά είχε ξεκινήσει έστω και με αυτό τον τρόπο μία αισιοδοξία για καλύτερη πολιτική συνεννόηση.

⁵⁶ Στέφανος Τσαπάρας, *Εκατό Χρόνια Πόλεμος Ελλάδας-Τουρκίας (1900-2000)*, Αθήνα 1999, σ. 307

⁵⁷ *ΙΕΕ*, Τόμος 35, σ. 90

Για την ολοκλήρωση της σπουδαίας συμφωνίας μεταξύ των δύο χωρών, οι Έλληνες πολιτικοί άνδρες μετέβησαν στην πρωτεύουσα της Τουρκίας, την Άγκυρα, τον Οκτώβριο του 1930 κι έτσι οι συναντήσεις των συμπλεκόμενων αξιωματούχων μονοπόλησε το ενδιαφέρον της παγκόσμιας κοινής γνώμης.

Κατά την έναρξη των συζητήσεων μεταξύ των δύο χωρών, ο ομόλογος του Μιχαλακόπουλου στην Τουρκία Ρουσδή ανέφερε πως οι πρώτες βάσεις για τη μεταξύ τους συμφωνία είχαν μπει ήδη από την άνοιξη του 1928 στην Γενεύη, χάρει στις διπλωματικές ικανότητες του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου.

Η παγίωση του πνεύματος της εκατέρωθεν συνεννόησης και συνεργασίας ολοκληρώθηκε στις 30 Οκτωβρίου 1930 όταν και υπογράφηκε το σύμφωνο Φιλίας, Ουδετερότητας και Διαιτησίας, το οποίο συνοδεύτηκε από την υπογραφή μίας εμπορικής σύμβασης και ειδικής συμφωνίας ελέγχου των ναυτικών εξοπλισμών.

Αυτή η συμφωνία ήταν ιδιαίτερα ιστορική καθώς μετά από σχεδόν 7 αιώνες οι δύο χώρες έκατσαν στο τραπέζι των συζητήσεων με φιλικούς σκοπούς. Αυτή η ημερομηνία σηματοδοτεί την έναρξη μίας νέας εποχής μεταξύ των δύο χωρών. Για παράδειγμα, το άρθρο 4 του συμφώνου φιλίας τόνιζε πως, αν μία από τις δύο χώρες θελήσει στο μέλλον να προβεί σε επεκτατική πολιτική εναντίον της δεύτερης χώρας, αυτή θα μπορούσε να το θέσει ως θέμα στο Διεθνές Διαιτητικό Δικαστήριο. Επίσης, δεν είναι τυχαίο πως η λέξη «φιλία» μπήκε στον τίτλο της συμφωνίας, αποδεικνύοντας στο έπακρο τις φιλικές, πλέον, διαθέσεις μεταξύ των δύο χωρών.

Οι εργασίες του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου ως Υπουργός Εξωτερικών αλλά και ως αρχηγός της ελληνικής αντιπροσωπείας δεν σταμάτησαν ούτε κατά το έτος του 1931. Είχε εδραιωθεί για όλο αυτό το διάστημα στη Γενεύη όπου κατά την Κοινωνία των Εθνών έθεσε τα ζητήματα των μειονοτήτων και των αφοπλισμών.

Το σπουδαιότερο γεγονός του 1931 ήταν η ανταλλαγή των κυρώσεων των συμφωνιών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Κατέφθασαν, λοιπόν στην Ελλάδα ο Πρωθυπουργός Ισμέτ και ο Υπουργός Εξωτερικών Ρουσδή και με την αμέριστη βοήθεια και συνδρομή του Μιχαλακόπουλου υπεγράφησαν οι σχετικές συμφωνίες στις 5 Οκτωβρίου 1931. Μετά το γεύμα ακολούθησε και δεξίωση κατά την οποία συμμετείχαν όλα τα μέλη του διπλωματικού σώματος, το Υπουργικό Συμβούλιο και στρατιωτικές και πολιτικές αρχές.

5.3.3 Οι αγεφύρωτες σχέσεις με την Βουλγαρία

Προς τα τέλη του 1930 και δη στις 20 Δεκεμβρίου, οι πρέσβεις της Βρετανίας στην Αθήνα και στη Σόφια πήραν εντολή να παρουσιαστούν στις κυβερνήσεις τους και να τις πείσουν να καταγράψουν όλα τα άλυτα θέματα που αφορούσαν την ελληνοβουλγαρική επιτροπή μεταναστών. Ο Βενιζέλος αποδέχθηκε την πρόταση για διαιτησία, αλλά ο ομόλογός του Buoff είχε αντίθετη άποψη. Σε αυτό το σημείο ήταν καθοριστική η παρέμβαση του Υπουργού Εξωτερικών της Αγγλίας Arthur Henderson ο οποίος έστειλε υπομνήματα στις δύο κυβερνήσεις για να εξηγήσει τα θετικά και τα αρνητικά της διαιτησίας μεταξύ των δύο χωρών.

Με αυτό τον τρόπο ο Henderson προειδοποιούσε την πλευρά που αρνιόταν να συνεργαστεί – στην περίπτωση αυτή, την Βουλγαρία- για τις διεθνείς επιπτώσεις της στάσης της.⁵⁸ Οι Έλληνες δέχονταν πλήρως την διαιτησία αρκεί η προσφυγή να γινόταν στο δικαστήριο της Χάγης ώστε να αποφύγουν τις αρνητικές αντιδράσεις από τα μέλη της Μικτής Επιτροπής. Ο Buoff ήταν σύμφωνος με τον Μιχαλακόπουλο, αρκεί να μην συζητιούνταν ξανά τα ήδη ρυθμισμένα θέματα που αφορούσαν τις πολεμικές καταστροφές σε Θράκη και Μακεδονία, τις απαιτήσεις της Αγκιάλου και τα αποψιλωμένα δάση μετά από τους πολέμους. Ο Μιχαλακόπουλος όμως δεν ήταν σύμφωνος σε αυτή την πρόταση.

Ο Henderson, για να μπορέσει να πείσει τον Buoff, πρότεινε μία αλλαγή στην αρχική του πρόταση. Πρότεινε την παραπομπή αυτών των τριών θεμάτων στο Δικαστήριο της Χάγης ή την οριστική τους εγκατάλειψη. Επίσης, παρέπεμπε τον Βούλγαρο πολιτικό να εγκαταλείψει την απαίτηση των 6.000 οικογενειών με αντάλλαγμα την παράδοση ελληνικών περιοχών αλλά και την επίσημη στήριξη της γαλλικής και της ιταλικής κυβέρνησης. Ο Buoff θεώρησε προσβλητική αυτή την πρόταση λέγοντας πως ο Άγγλος εξυπηρετεί τις ελληνικές θέσεις.

Οι ιταλικές και οι γαλλικές κυβερνήσεις προσπαθούσαν επί ματαίω να μεταπείσουν τους Βούλγαρους. Ταυτοχρόνως, ο Μιχαλακόπουλος ξεκαθάρισε πως δεν θα αποδεχθεί τις 6.000 εκπρόθεσμες αιτήσεις γιατί φοβόταν το κύμα αντιδράσεων του ελληνικού λαού. Βέβαια, αυτή η αντίρρηση κάμφθηκε και η Ελλάδα ήταν συγκαταβατική με αυτό το ενδεχόμενο θέλοντας να αποδείξει στις ευρωπαϊκές δυνάμεις ότι την καταλαμβάνει ενωτικό πνεύμα. Όμως και πάλι οι Βούλγαροι ήταν

⁵⁸ Κώστας Αλ. Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι Εξωτερικές μας Σχέσεις (1928-1932)*, Αθήνα 1995, σ. 115

αντίθετοι, επιθυμώντας να εξασφαλίσουν τα καλύτερα δυνατά αποτελέσματα για την χώρα τους.

Σε μία απέλπιδα προσπάθεια συνεργασίας, ο πρόεδρος της ελληνοβουλγαρικής επιτροπής μετανάστευσης Corfe έφερε σε επαφή τις δύο πλευρές. Αυτή ήταν και η τελευταία ουσιαστική προσπάθεια μεταξύ των δύο χωρών. Τόσο ο Βενιζέλος όσο και ο Μιχαλακόπουλος έδειξαν πραγματικά θετική διάθεση να βρεθεί μία κοινή λύση αλλά δεν ήθελαν να αφήσουν την Βουλγαρία να υλοποιήσουν τις προθέσεις της. Εφόσον και η Αγγλία δεν μπορούσε να μεταπείσει την Βουλγαρία, τότε όλοι γνώριζαν πως δεν υπήρχε περίπτωση διακανονισμού.

Βέβαια, η ευθυγράμμιση των απόψεων με το Λονδίνο αποτέλεσε ιδιαίτερα ευνοϊκή για την Ελλάδα. Αυτό συνέβη γιατί άφησε την Αγγλία να πάρει την πρωτοβουλία, δίνοντας την δυνατότητα στην Ελλάδα να δείχνει μεγαλύτερη διαλλακτικότητα και δεν χρειαζόταν να μεταβάλλουν ουσιαστικά τις θέσεις τους.⁵⁹

Οι σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών χειροτέρεψαν όταν η Βουλγαρία αύξησε τους εισαγωγικούς δασμούς σε ορισμένα ελληνικά προϊόντα. Η απάντηση της Ελλάδας και του Μιχαλακόπουλου ήταν η καταγγελία της προσωρινής εμπορικής σύμβασης. Ο Μιχαλακόπουλος πρότεινε να αναληφθούν διμερείς διαπραγματεύσεις για τη σύναψη νέας εμπορικής συμβάσεως⁶⁰ όμως οι βουλγαρικές δυνάμεις δεν συναίνεσαν. Συνεπώς, παρατηρούμε μία διαρκή αρνητική θέση της Βουλγαρίας ως προς την βελτίωση των σχέσεων με την Ελλάδα. Αυτή η στάση των Βούλγαρων υιοθετήθηκε και διατηρήθηκε για πολλά χρόνια ακόμη.

5.3.4 Η εξέγερση του κυπριακού λαού

Καθώς ο Μιχαλακόπουλος βρισκόταν στην Γενεύη για την επίλυση όλων αυτών των θεμάτων, ξέσπασαν ξαφνικά επεισόδια στην Κύπρο και συγκεκριμένα από τον κυπριακό λαό που ζητούσαν επιτακτικά την ένωση της Ελλάδας με την Κύπρο. Η κυπριακή εξέγερση του 1931 έμεινε στην ιστορία για τις βίαιες εχθροπραξίες μεταξύ του επαναστατημένου λαού και των οργανωτικών δυνάμεων. Κατά την καταστολή της επανάστασης, οι βρετανικές αρχές συνέλαβαν τον Αλέξανδρο Κύρο, τον Έλληνα

⁵⁹ Κώστας Αλ. Καραμανλής, ό. π., σ. 123

⁶⁰ *IEE*, Τόμος 35, σ. 89

πρόξενο της Κύπρου για άμεση συμπλοκή σε επαναστατικές εκδηλώσεις. Ο Μιχαλακόπουλος και ύστερα ο Βενιζέλος θεωρούσαν πως αν ο πρόξενος Κύρος ληταν πραγματικά ένοχος, τότε η ποινή του θα έπρεπε να είναι πολύ πιο αυστηρή από την απλή καθαίρεσή του. Βέβαια, αφού συγκεντρώθηκαν όλα τα στοιχεία από τον βρετανό Ράμσεϊ, αποδείχθηκε πως ο Κύρος δεν είχε την παραμικρή ανάμειξη με τα γεγονότα και πως απλώς παρερμηνεύθηκε η συχνή συμμετοχή του σε δημόσιες συγκεντρώσεις δείχνοντας τα φιλελληνικά του αισθήματα.

5.3.5 Οι ελληνογαλλικές συμφωνίες και η Διάσκεψη στην Γενεύη

Από τις αρχές του έτους του 1932 έως και το φθινόπωρο, ο Μιχαλακόπουλος ασχολήθηκε συστηματικά με την ελληνογαλλική συμφωνία περί αφοπλισμού και προετοιμαζόταν πυρετωδώς για την επικείμενη Διάσκεψη της Λοζάνης.

Προς τα τέλη Φεβρουαρίου μετέβη στη γαλλική πρωτεύουσα μαζί με τον πρεσβευτή Νικόλαο Πολίτη ώστε να συζητήσουν από κοντά τους όρους της ελληνογαλλικής συμφωνίας.

Η παραμονή του στην Γαλλία δεν ήταν μακροπερίοδη καθώς στις 23 Φεβρουαρίου μετέβη στην Γενεύη για να συζητήσει το μείζον θέμα του περιορισμού των εξοπλισμών. Στην Διάσκεψη ανήγγειλε έναν μεγάλο λόγο κατά τον οποίο υποστήριζε πως η Ελλάδα μέσα από την στάση της έχει δείξει τον δρόμο προς την ειρήνη, αναφέροντας τους θαλάσσιους περιορισμούς που έγιναν στην θάλασσα αλλά και τη μείωση της στρατιωτικής θητείας σε 18 μήνες.

Με το τέλος της Διάσκεψης, ο Μιχαλακόπουλος επέστρεψε στην Γαλλία ως αντιπρόεδρος της Ελληνικής Κυβέρνησης ώστε να ξεκινήσει επίσημες συζητήσεις που αφορούσαν τα ελληνικά προϊόντα, όπως τα κρασιά και τους καπνούς.

Οι διαπραγματεύσεις μεταξύ των δύο χωρών κράτησαν για πολλές εβδομάδες. Βασική αιτία της καθυστέρησης της συμφωνίας ήταν οι διαφωνίες ως προς τα συμφέροντά τους. Τελικά, Μιχαλακόπουλος και Ρολέν ήρθαν σε προφορική συμφωνία στις 7 Μαρτίου 1932, η οποία θα τροποποιούσε την αρχική συμφωνία της 23^{ης} Μαρτίου 1931 και μέσω αυτής η Γαλλία επέτυχε την κατάργηση των 55 φράγκων ως δασμό στα ελληνικά κρασιά και η Ελλάδα αύξησε την ποσότητα των εισαγόμενων προϊόντων καπνού. Πέραν των παραπάνω, συμφώνησαν από κοινού στην δημιουργία ενός ταμείου που θα αφορούσε τις εμπορικές πιστώσεις όπως επίσης και την όσο το δυνατόν

γρηγορότερη σύναψη γενικότερης εμπορικής συμφωνίας που θα είχε πιο οριστικό χαρακτήρα.

Την ίδια μέρα, ο Μιχαλακόπουλος ενημέρωσε μέσω τηλεγραφήματος τον Πρωθυπουργό πως κατάφερε ως αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης να εξασφαλίσει την αύξηση της εισαγωγής των ελληνικών καπνών στην Γαλλία για τον επόμενο έναν χρόνο με το αντίτιμο των 19 εκατομμυρίων φράγκων. Επίσης, η εισακτέα ποσότητα των ελληνικών κρασιών οριζόταν για το ίδιο διάστημα στις 70 χιλιάδες εκατολίτρες με δασμό 55 φράγκα κατά εκατόλιτρο. Μετά την υπογραφή της συμφωνίας, άρχισε την 8^η Μαρτίου 1932 η πρώτη διεθνής Οινολογική Διάσκεψη, στην οποία παρίσταντο 152 αντιπρόσωποι, εκπροσωπώντας από 25 οινοπαραγωγές χώρες.⁶¹ Μέσα από τα αποτελέσματα της Διάσκεψης δημιουργήθηκε η ορθή εντύπωση πως η Ελλάδα είχε καταφέρει να εξασφαλίσει περισσότερα προνόμια στις εισαγωγές της στην Γαλλία σε σύγκριση με την Ισπανία και την Ιταλία.

Μετά την υπογραφή της εμπορικής συμφωνίας με την Γαλλία, ο Μιχαλακόπουλος συναντήθηκε με τον Γάλλο Υπουργό Οικονομικών Φλαντέν ώστε να συζητήσουν το οικονομικό ζήτημα της Ελλάδας. Στην συνάντηση αυτή τόνισε στον Γάλλο Υπουργό πως η Ελλάδα είχε τεράστια ανάγκη για οικονομική βοήθεια, ενώ εστίασε στο γεγονός πως η Ελλάδα δεν έχει καθυστερήσει ποτέ κάποια δόση πληρωμής στους δανειστές της. Ο Μιχαλακόπουλος παρέμεινε στο Παρίσι καθ' όλη την διάρκεια της Δημοσιονομικής Επιτροπής, μαζί με τον Εμμανουήλ Τσουδερό και τον Γεώργιο Ματζαβίνο, πολιτικό, οικονομολόγο και τραπεζίτη.

5.4 Οι τελευταίες εμφανίσεις του Μιχαλακόπουλου στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας

Μετά και τις έντονες διαβουλεύσεις και συμφωνίες υπέρ της Ελλάδος στην Γαλλία, ο Μιχαλακόπουλος μετέβη στη Λοζάνη για την Διάσκεψη των επανορθώσεων. Σε αυτή, ο Μιχαλακόπουλος τόνισε πως τα οικονομικά της χώρας ήταν ιδιαίτερα επιβαρυνμένα εξαιτίας των συνεχών πολέμων και κυρίως εξαιτίας της μικρασιατικής καταστροφής. Η διάσκεψη αποφάσισε την προσωρινή αναστολή της καταβολής των χρεών που δημιουργήθηκαν από τον πόλεμο, η οποία αργότερα έγινε αόριστη. Η

⁶¹ Δ. Γατόπουλος, ό. π., σ. 287

Ελλάδα αποδέχθηκε αυτή την απόφαση με την προϋπόθεση τη μη καταβολή των δόσεων που είχαν υπογράψει οι Καφαντάρης και Μολλώφ.

Με την ολοκλήρωση αυτής, ο Μιχαλακόπουλος κατευθύνθηκε προς την Γενεύη όπου πραγματοποιούσε έκτακτη γενική συνέλευση η Κοινωνία των Εθνών. Στις 2 Ιουλίου 1932, λοιπόν, ο Έλληνας Υπουργός Εξωτερικών υποστήριξε με χαρά την πρόσκληση της Τουρκίας στην Κοινωνία των Εθνών και μίλησε για την σημαντικότητα και την αναγκαιότητα των φιλικών σχέσεων που είχαν πλέον αναπτυχθεί ανάμεσα στις δύο χώρες κι ευχήθηκε και τα άλλα κράτη να ακολουθήσουν το δικό τους παράδειγμα.

Μετά την έκτακτη συνέλευση της Κοινωνίας των Εθνών, επέστρεψε στη Λοζάνη όπου το ζήτημα των επανορθώσεων βρισκόταν σε κρίσιμο σημείο. Πλέον, είχε να αντιμετωπίσει τις εκθέσεις της Δημοσιονομικής Επιτροπής, η οποία υποστήριζε πως η Ελλάδα δεν τηρούσε τις δεσμεύσεις και τις υποχρεώσεις της απέναντι στα δάνειά της. Ο Μιχαλακόπουλος πέρασε αμέσως στην αντεπίθεση λέγοντας πως μόνο η Ελλάδα τηρεί στο έπακρον τις πληρωμές της και ότι δεν έλαβαν ως κριτήριο την τιμιότητα της χώρας. Οι επόμενες κινήσεις του ήταν ιδιαίτερα επιδραστικές και κατάφερε να εξασφαλίσει την αναθεώρηση της έκθεσης μέσω των Βρετανών κεφαλαιούχων.

Εν τω μεταξύ στην Ελλάδα η Κυβέρνηση Βενιζέλου βρισκόταν υπό κρίση. Ο Βενιζέλος είχε περάσει ένα νομοσχέδιο «περί διώξεως του τύπου» το οποίο εξήγειρε εναντίον του την αντιπολίτευση αλλά και βενιζελογενή στοιχεία και τον οδήγησε σε παραίτηση στις 21 Μαΐου 1932.⁶² Πρωθυπουργός διετέλεσε ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου αλλά η παραμονή του στην θέση του κράτησε μόλις 6 ημέρες, καθώς αναγκάστηκε να παραιτηθεί ύστερα από τις πιέσεις της πλευράς Βενιζέλου που σχετίζονταν με οικονομικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις του Παπαναστασίου. Ο Βενιζέλος εκλέχθηκε ξανά πρωθυπουργός και κράτησε για τον ίδιο το Υπουργείο Δικαιοσύνης ενώ όρισε εκ νέου το Μιχαλακόπουλο Αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης και Υπουργό Εξωτερικών. Κύριο μέλημα της κυβέρνησης αυτής ήταν η άμεση διεξαγωγή βουλευτικών εκλογών κι έτσι αυτές ορίστηκαν στις 25 Σεπτεμβρίου 1932.

Κατά τους τελευταίους μήνες του 1932 και το έτος του 1933 η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα είχε διαρκή σκαμπανεβάσματα. Ύστερα από τις εκλογές της 25^{ης} Σεπτεμβρίου, δόθηκε εντολή από τον Αλέξανδρο Ζαΐμη να σχηματιστεί κυβέρνηση από το Λαϊκό Κόμμα του Παναγιώτη Τσαλδάρη. Στην κυβέρνηση αυτή

⁶² Γεωργ. Ν. Μοσχόπουλος, ό. π., σ. 188

συμμετείχαν ποικίλοι πολιτικοί, όπως ο Ιωάννης Μεταξάς ως Υπουργός Εσωτερικών και ο Γ. Κονδύλης ως Υπουργός των Στρατιωτικών. Το Κόμμα των Συντηρητικών του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου κατέλαβε 2 βουλευτικές έδρες. Η κυβέρνηση του Τσαλδάρη ανατράπηκε στις 13 Ιανουαρίου 1933, αφού την καταψήφισε ο Βενιζέλος.⁶³

Τον Ιανουάριο του 1933 σχημάτισε για τελευταία φορά κυβέρνηση ο Ελευθέριος Βενιζέλος, η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί κι ως υπηρεσιακή, καθώς διήρκεσε μόλις 2 μήνες. Είναι αξιοσημείωτο πως ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος έπαψε να ασχολείται με τον πολιτικό βίο από τις αρχές του 1933 έως και την δικτατορία του Μεταξά στις 4 Αυγούστου του 1936, παρά μόνο εκλέχθηκε ως Γερουσιαστής το 1934.

Έπειτα και την διάλυση της Γερουσίας, επέστρεψε στον ιδιωτικό βίο, ασχολούμενος με τις σπουδές του, τις οποίες και ποτέ δεν διέκοψε. Κατά την διάρκεια της πολιτικής αποχής του ο Μιχαλακόπουλος έβρισκε την πνευματική του ξεκούραση μέσα από τα βιβλία του. Το έτος 1936 διέθετε μία τεράστια βιβλιοθήκη με τους τίτλους των βιβλίων να υπολογίζονται στους 27 χιλιάδες. Η αγάπη του για την πόλη ήταν αλληλένδετη με την αγάπη του για τα βιβλία, για αυτό και αποφάσισε να δωρίσει 24 χιλιάδες βιβλία στον Δήμο Πατρών. Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος αποτελούσε ένα πρότυπο ανδρός για την εποχή και έχαιρε της εκτίμησης όλων.

⁶³ Γεωργ. Ν. Μοσχόπουλος, ό. π., σ. 189

ΣΤ' Κεφάλαιο

Η σύλληψη, η εξορία και ο θάνατος του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου

6.1. Η Δικτατορία στην Ελλάδα

Όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος απείχε συνειδητά από την πολιτική σκηνή ύστερα και από την τελευταία εκλογή του Ελευθερίου Βενιζέλου στον πρωθυπουργικό θώκο της χώρας.

Κατά την απουσία του από τον πολιτικό βίο η Ελλάδα βίωσε πολύ δύσκολες καταστάσεις, κυρίως όσον αφορά στους τομείς της εξωτερικής πολιτικής της χώρας. Θεωρητικά, είχε να αντιμετωπίσει ως αντιπάλους την Ιταλία και την Βουλγαρία που απειλούσαν επί μόνιμης βάσης για εδαφικές προεκτάσεις. Όσον αφορά την Ιταλία, δεν ήθελε να προκαλέσει οποιοδήποτε διπλωματικό επεισόδιο εναντίον της αλλά επιθυμούσε να βοηθήσει τις αγγλικές δυνάμεις να αντιμετωπίσουν αυτές της Ιταλίας στον χώρο της Μεσογείου. Εν τέλει, επειδή η συμφωνία με την Αγγλία δεν της εξασφάλιζε καμία απολύτως εδαφική ασφάλεια, αναγκάστηκε να συνάψει συμφωνίες με την Ιταλία και την Βουλγαρία και να βρει απέναντί της την Αγγλία αλλά και τις τρεις άλλες χώρες που είχαν υπογράψει μαζί της το βαλκανικό σύμφωνο του 1934.

Κατά το έτος 1935 και συγκεκριμένα την 1^η Μαρτίου 1935 προκύπτει μία προσπάθεια πραξικοπήματος της βενιζελικής αντιπολίτευσης εναντίον της φιλοβασιλικής κυβέρνησης του Παναγή Τσαλδάρη, η οποία έμεινε στην ιστορία ως το Κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου 1935. Τα βασικότερα αίτια αυτής της προσπάθειας απαντώνται κυρίως στην απόπειρα δολοφονίας κατά του Βενιζέλου τον Ιούνιο του 1933. Αυτό το γεγονός βοήθησε τον Βενιζέλο να αντιληφθεί πως οι πολιτικοί του αντίπαλοι ήταν διατεθειμένοι να προβούν στην οποιαδήποτε πράξη, ακόμα κι αν αυτή επέφερε τον θάνατο του τέως πρωθυπουργού. Το κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου 1935 ήταν η τελευταία δυναμική προσπάθεια της βενιζελικής πολιτικής παρατάξεως να επανέλθει στην εξουσία και να ενισχύσει τα ερείσματα στις ένοπλες δυνάμεις και στον κρατικό μηχανισμό.⁶⁴ Για την επίτευξη του πραξικοπήματος δημιουργήθηκαν και δύο οργανώσεις που θα συντελούσαν στο επιθυμητό αποτέλεσμα, η Ελληνική Στρατιωτική Οργάνωση και η Δημοκρατική Άμυνα.

Η απόπειρα πραξικοπήματος πάντως δεν είχε τα επιθυμητά αποτελέσματα για τους οπαδούς του Βενιζέλου. Παρά την προσπάθειά τους να πείσουν τον ελληνικό λαό

⁶⁴ Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Η Δικτατορία του Μεταξά και ο πόλεμος του '40*, χ.τ. 2005, σ. 15

ότι οι κινήσεις τους σχετίζονταν αποκλειστικά και μόνο στο να αποτρέψουν το καθεστώς της μοναρχίας και να αναδείξουν τον τεράστιο κίνδυνο ανατροπής της αβασίλευτης δημοκρατίας, δεν τα κατάφεραν. Ο ελληνικός λαός είχε κουρασθεί από τις συνεχείς στρατιωτικές παρεμβάσεις στην πολιτική σκηνή της χώρας, για αυτό και δεν είχε την πολύ μεγάλη απήχηση που προσδοκούσαν. Πέραν τούτου, αξίζει να σημειωθεί πως το συγκεκριμένο κίνημα δεν είχε πολύ ισχυρές βάσεις. Επόμενο αυτού ήταν και η σχετικά ταχύτατη κατάλυση του κινήματος χωρίς κάποια ιδιαίτερη αντίσταση.

Οι συνέπειες αυτής της κατάλυσης της προσπάθειας ενός ενδεχόμενου πραξικοπήματος ήταν εξοντωτικές για την βενιζελική παράταξη. Όλοι οι συμμετέχοντες δικάστηκαν και καταδικάστηκαν με ποικίλες ποινές, είτε για πιο βαριά είτε για πιο ελαφριά αδικήματα. Η πιο σημαντική, όμως, επίπτωση αποτελούσε το γεγονός πως οι πιο σημαντικοί, βάσει ονομάτων, αξιωματικοί της πλευράς του Βενιζέλου, σε πεζικό και ναυτικό, αποτάχθηκαν. Η απόταξη αυτών των αξιωματικών έδωσε τη μεγάλη ευκαιρία στην αντίπαλη πλευρά να συνθλίψει τα στηρίγματα του Βενιζέλου στο πεζικό και το ναυτικό και στη θέση τους να τοποθετήσει δικούς της ανθρώπους, κάτι που σήμαινε πως όχι μόνο εξασφάλιζε την κυριαρχία της στην εξουσία, αλλά πλέον έδινε την εντύπωση σε όλο τον κόσμο πως τίποτα δεν θα μπορούσε να κλονίσει την παντοδυναμία της.

Η κατάληξη του Βενιζέλου, επίσης, μπορεί να αντικατοπτρίσει πλήρως αυτή την παντοδυναμία αλλά και την παταγώδη αποτυχία της απόπειρας του πραξικοπήματος. Η αντιβενιζελική πλευρά εξέδωσε άμεσα νόμους περί δίωξης των φίλων του Ελευθερίου Βενιζέλου. Εξαιτίας της νέας διαμορφωμένης πολιτικής κατάστασης, ο Ελευθέριος Βενιζέλος δήλωσε πως αποχωρεί οριστικά και αμετάκλητα από τον πολιτικό βίο και με το πέρας μερικών ημερών κατέφυγε στην πρωτεύουσα της Γαλλίας, το Παρίσι. Μερικούς μήνες αργότερα και χωρίς να γνωρίζει κάτι, δικάζεται από την κυβέρνηση του Παναγή Τσαλδάρη η οποία εν τέλει τον καταδίκασε με την ποινή του θανάτου με την κατηγορία του προδότη της πατρίδας. Είναι χαρακτηριστικό πως άμεσοι συνεργάτες του όπως για παράδειγμα ο Στέλιος Βολάνης, ο Αναστάσιος Παπούλιας και ο Μιλτιάδης Κοιμήσης εκτελέστηκαν τη Μεγάλη Εβδομάδα του Πάσχα του 1935.

Μετά την εξορία του Βενιζέλου αλλά και τον θάνατό του τον Μάρτιο του 1936, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος δεν έπαψε να υποστηρίζει με αυταπάρνηση και ιδιαίτερη θέρμη όλες αυτές τις φιλελεύθερες αρχές και απόψεις που διέπαν τον

αδαμάντινο χαρακτήρα του. Ο Μιχαλακόπουλος είχε αφιερώσει όλη του την ζωή με το να υπηρετεί με ανιδιοτελή αγάπη την Ελλάδα και ο θάνατος του Ελευθέριου Βενιζέλου αλλά και μια πιθανή αλλαγή του κοινοβουλευτικού καθεστώτος δεν θα ήταν αρκετά ώστε να απομακρύνουν τον καταξιωμένο πολιτικό από την Πάτρα από τον πολιτικό βίο.

Το 1936 ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ όρισε ως Υπουργό Στρατιωτικών τον Ιωάννη Μεταξά (1871-1941), όπου με τον θάνατο του πρωθυπουργού Κ. Δεμερτζή προωθήθηκε στη θέση του πρωθυπουργού. Την συγκεκριμένη χρονική στιγμή ο πολιτικός κόσμος βρισκόταν σε πλήρη διάσπαση. Ενώ, όμως γνώριζαν τις πολιτικές διαθέσεις, δεν κατάφερε να τον εμποδίσει να κηρύξει δικτατορικό καθεστώς στις 4 Αυγούστου του 1936, κατά το πρότυπο των ολοκληρωτικών φασιστικών καθεστώτων της Ιταλίας του Μουσολίνι και της Γερμανίας του Χίτλερ.⁶⁵

Το καθεστώς που επέβαλε ο Μεταξάς στην Ελλάδα στις 4 Αυγούστου δεν έμοιαζε μόνο με τα καθεστώτα του Μουσολίνι και του Χίτλερ, αλλά ήδη σε αρκετές χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης είχαν επιβληθεί παρόμοια καθεστώτα. Ο Μεταξάς δήλωνε πως ο λόγος που προέβη στο δικτατορικό καθεστώς ήταν η ραγδαία αύξηση του Κομμουνισμού στην Ελλάδα και μάλιστα οι υποστηρικτές αυτού υποκινούσαν στασιαστικές παρεμβάσεις. Το μένος και η εμμονή του Μεταξά με την ιδεολογία του Κομμουνισμού είχαν κυριεύσει τις πολιτικές του σκέψεις. Υποστήριζε ακράδαντα πως η προπαγάνδα των κομμουνιστών ήλεγχε τις δημόσιες υπηρεσίες με σκοπό να βραχυκυκλώσει τον κρατικό μηχανισμό με απώτερο σκοπό την αποδυνάμωση του στρατού. Βέβαια, τα στοιχεία της εποχής δεν αποδεικνύουν πως οι κομμουνιστικές δυνάμεις της εποχής ήταν τόσο ισχυρές, όσο πίστευε ο Ιωάννης Μεταξάς, παρά τις 45 χιλιάδες δηλώσεις κομμουνιστών που δήλωναν μετάνοια.

Ο Ιωάννης Μεταξάς και ο Βασιλιάς συνέχιζαν, πάντως, να φοβούνται για μία πιθανή στασιαστική εκδήλωση. Για αυτόν τον λόγο δημιούργησαν έναν στρατιωτικό σύνδεσμο βασιλοφρόνων αξιωματικών για να μην επιτρέψουν την επαναφορά των αποτάκτων βενιζελικών αξιωματικών στο στράτευμα.⁶⁶

Ο ίδιος ο Μεταξάς επιθυμούσε την επιβολή του δικτατορικού καθεστώτος. Μολαταύτα, πίστευε πως ο στρατός θα επέβαλε δικτατορία ακόμα και αν δεν την είχε επιβάλει ο ίδιος. Το επικρατέστερο σενάριο που φαίνεται να υπερισχύει είναι πως ο

⁶⁵ Βλ. λήμμα σύνταξης «Μεταξάς», στο: Εκπαιδευτική Υδρία, τ. 8, Αθήνα 1999, σ. 2525

⁶⁶ Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, ό.π., σ. 78

σύνδεσμος των βασιλοφρόνων αξιωματικών ασκούσε μοχλούς πίεσης προς τον Μεταξά για την επιβολή της δικτατορίας, καθώς είχαν στο νου τους την έξαρση του Κομμουνισμού αλλά κυρίως ήθελα να διασφαλίσουν πως θα αποκλειστεί το ενδεχόμενο και έτερων κομμάτων στην εξουσία αλλά και μία πιθανή επιστροφή των απότακτων βενιζελικών.

Ο Ιωάννης Μεταξάς ανέβηκε και διατηρήθηκε στην εξουσία με τις ευλογίες του παλατιού και του Βασιλιά Γεώργιου Β΄. Ο Βασιλιάς επιθυμούσε τον Μεταξά στο «τιμόνι» της χώρας καθώς μέσα από αυτή την συνεργασία κατόρθωνε και ασκούσε την πολιτική που ήθελε, δηλαδή να συμμετέχει στα κοινά και να υπάρχει ένα είδος συνδιοίκησης με τον εκλεκτό πρωθυπουργό του. Εκλεκτός του ήταν και ο Αλέξανδρος Παπάγος, ο οποίος ήταν ο επικεφαλής του στρατού των Ανακτόρων και είχε υπό την επίβλεψή του την διατήρηση των φιλικών σχέσεων και την κοινή συμπόρευση με τη Μεγάλη Βρετανία.

Το καθεστώς του Ιωάννη Μεταξά δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως στρατιωτική δικτατορία αλλά το πολιτικό του σχήμα αποτελούταν ως επί των πλείστων από αξιωματικούς, οι οποίοι ήταν απότακτοι του αποτυχημένου κινήματος της 22^{ης} Οκτωβρίου 1923 που είχε ως πρωτοστάτες τον υποστράτηγο Γεώργιο Λεοναρδόπουλο και τον υποστράτηγο Παναγιώτη Γαργαλίδη, στο οποίο συμμετείχε και ο ίδιος ο Μεταξάς. Ο Ιωάννης Μεταξάς εξαργύρωσε τις γνωριμίες της στρατιωτικής προϋπηρεσίας, τις οποίες και ενσωμάτωσε στο καθεστώς του για να προσφέρει μεγαλύτερη ασφάλεια και πειθαρχία στο εγχείρημά του. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, πως μόνο 8 πρόσωπα από το καθεστώς τους αποτελούσαν αμιγώς επαγγελματίες πολιτικοί.

Όπως έχουμε αναφέρει παραπάνω, σημείο αναφορά της δικτατορίας ήταν ο Ιωάννης Μεταξάς. Βέβαια, δεν θα μπορούσε να καταφέρει όσα κατάφερε χωρίς τον κύκλο διασυνδέσεών του. Πολύ εξέχοντα και βαρυσήμαντο ρόλο στο καθεστώς Μεταξά είχε ο Κωνσταντίνος Μανιαδάκης. Ο Μανιαδάκης κατείχε το νεοσύστατο Υφυπουργείο Δημοσίας Ασφαλείας, κάτω από την σκέπη του οποίου βρισκόταν η αστυνομία των πόλεων, η Πυροσβεστική, η Βασιλική χωροφυλακή και η Διεύθυνση Μεταναστεύσεως και Διαβατηρίων. Το πιο σημαντικό έργο που είχε όμως επωμιστεί ήταν η καταπολέμηση και η εξάλειψη του Κομμουνισμού αλλά και η αποκάλυψη των κατασκοπών της Ιταλίας και της Γερμανίας. Κατά την παραμονή του στο Υφυπουργείο παρουσιάστηκε αύξηση προσωπικού στην Χωροφυλακή, στην Ασφάλεια και στην Αστυνομία. Το μεγαλύτερο επίτευγμά του ήταν η σύλληψη του Νίκου Ζαχαριάδη, του

πολιτικού ηγέτη του Κομμουνιστικού Κόμματος, στις 17 Σεπτεμβρίου 1936 και η καταδίκη του σε φυλάκιση για 4,5 έτη και εκτόπιση για 2 έτη.

Κατά την κατάλυση του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και την εγκαθίδρυση της Δικτατορίας, πολλοί θα θεωρούσαν πως θα ήταν η καταλληλότερη ευκαιρία για τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο να αποσυρθεί από τον πολιτικό κόσμο και να αφιερωθεί στην οικογένειά του. Είχε φτάσει άλλωστε και στην ηλικία των 62 ετών, μια ηλικία που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως δικαιολογία σε μία πιθανή απόσυρσή του. Τουναντίον, ο Μιχαλακόπουλος ακόμα και εκείνη την χρονική στιγμή ήθελε να προσφέρει στον τόπο του. Δεν πίστευε πως οι πολυετείς αγώνες του είχαν τελειώσει και επιθυμούσε ακόμα να συνεχίσει να προσφέρει τις υπηρεσίες του υπέρ της πατρίδας του. Ακόμα και σε αυτή την ηλικία ο Μιχαλακόπουλος θεωρούνταν εξαιρετικός και πολύ επιδραστικός πολιτικός. Αυτή την άποψη είχε και ο Ελευθέριος Βενιζέλος ο οποίος πρότεινε στον πρωθυπουργό Κ. Δεμερτζή την άμεση χρησιμοποίηση του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου στη θέση του Υπουργού Εξωτερικών. Ο Βενιζέλος υποστήριζε στην επιστολή του την 4^η Μαρτίου 1936 πως η θέση της Ελλάδας στο εξωτερικό ήταν τραγική και πως με την επάνοδο του Βασιλέως Γεωργίου στην Ελλάδα θα έπρεπε να προτείνει ο ίδιος τον Μιχαλακόπουλο για το Υπουργείο Εξωτερικών. Παρά τις προτροπές του Βενιζέλου, κάτι τέτοιο δεν συνέβη.

6.2. Οι ενέργειες του Μιχαλακόπουλου κατά την διάρκεια της Δικτατορίας

Μετά την επάνοδο του Βασιλιά Γεωργίου Β΄ στην Ελλάδα, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος έστειλε στον βασιλιά ένα υπόμνημα στο οποίο ήθελε να του εξηγήσει την κατάσταση της εσωτερικής πολιτικής τη δεδομένη χρονική στιγμή. Στο υπόμνημα αυτό αναφερόταν διεξοδικά σε όλα τα ζητήματα που ταλάνιζαν το εσωτερικό της χώρας, ενώ δεν παρέλειψε να αναφερθεί και στις υποθέσεις του εξωτερικού, ενημερώνοντας τον βασιλιά πως υπάρχει μεγάλος κίνδυνος ανάφλεξης πολέμου με τη Βουλγαρία να παραμονεύει για επίθεση προς την Ελλάδα και για αυτό θα ήταν συνετό να δώσει ιδιαίτερη βαρύτητα στην ανασύσταση των αμυντικών δυνάμεων της χώρας.

Κατά τις παραμονές της Βαλκανικής Διάσκεψης τον Φεβρουάριο του 1937 κι ενώ ήδη διανύουμε τους πρώτους μήνες του δικτατορικού καθεστώτος του Μεταξά, ο Μιχαλακόπουλος ετοιμάζεται να εκπροσωπήσει την Ελλάδα στην συγκεκριμένη Διάσκεψη. Ο Μιχαλακόπουλος, φοβούμενος τις απειλητικές διαθέσεις της Βουλγαρίας στο Αιγαίο, αποφάσισε να συντάξει ένα δεύτερο υπόμνημα προς τον Βασιλιά, στις 14

Φεβρουαρίου 1937. Στο συγκεκριμένο υπόμνημα έθιξε τους προβληματισμούς του σχετικά με τις τελευταίες κινήσεις της Γιουγκοσλαβίας και της Βουλγαρίας και στην συνέχεια υπενθύμισε στον Βασιλιά τις δικές του προσωπικές ενέργειες και επιτυχίες στην Συνδιάσκεψη της Λοζάνης το 1923 αλλά και την ιστορική συμφωνία Καφαντάρη-Μολώφ στο Δικαστήριο της Χάγης.

Καθ' όλο το έτος του 1937 ο Μιχαλακόπουλος ταξίδευε σε χώρες της Ευρώπης για λόγους υγείας. Κατά την διάρκεια των ταξιδιών του στις αρχές του φθινοπώρου πληροφορήθηκε τις δεινές συνθήκες στις οποίες είχε περιέλθει η χώρα κι έτσι επέστρεψε στην Αθήνα και συνέταξε το τρίτο του υπόμνημα στις 21 Νοεμβρίου 1937 υπό μορφή επιστολής προς τον τότε διευθυντή του Πολιτικού Γραφείου του Βασιλέως Γεωργίου Β', καθηγητή του Πανεπιστημίου Αγγελόπουλο.⁶⁷ Στην συγκεκριμένη επιστολή αναφέρει στον καθηγητή Αγγελόπουλο πως επισκέφθηκε στη Γαλλία τους κυβερνητικούς εκπροσώπους της χώρας με τους οποίους είχε στενές σχέσεις έως και φιλίες από την εποχή που διατηρούσε το αξίωμα του Υπουργού Εξωτερικών. Ο Μιχαλακόπουλος ενημέρωσε τον Αγγελόπουλο πως οι Γάλλοι, παρόλο που είχαν θετική εικόνα για την Ελλάδα, ήταν ανήσυχοι για τα τελευταία δρώμενα της χώρας εξαιτίας της κατάληψης της εξουσίας από τον Ιωάννη Μεταξά. Στην συνέχεια, αναφέρει πως προσπάθησε να τους καθησυχάσει λέγοντας ότι παρά τις αντιδημοκρατικές ενέργειες του νέου πρωθυπουργού, τον τελευταίο λόγο για ό,τι συνέβαινε στην Ελλάδα είχε ο Βασιλιάς Γεώργιος Β'. Προς το τέλος της επιστολής του διασαφήνισε πως δεν επρόκειτο να πέσει θύμα των απειλών του Μεταξά, όπως άλλωστε δεν είχε κάνει και με τις απειλές του Πάγκαλου κατά την περίοδο 1925-1926, ότι οι λόγοι της επιστολής τους δεν αφορούν προσωπικές φιλοδοξίες αλλά την ανιδιοτελή αγάπη για την πατρίδα του και ότι ο ελληνικός λαός εκφράζει τους έντονους φόβους του και τη δυσαρέσκειά του για τις ενέργειες του Μεταξά, φοβούμενος μάλιστα την έξαρση κάποιας γενικευμένης αντίδρασης.

Στο αμέσως επόμενο διάστημα υπεγράφη ένα σύμφωνο μεταξύ Σέρβων και Βούλγαρων κατά το οποίο η Ελλάδα έβγαινε ζημιωμένη. Ο Μιχαλακόπουλος, όντας πολύπειρος πολιτικός και συγκεκριμένα σε θέματα της εξωτερικής πολιτικής εξαιτίας της λαμπρής πορείας του στο Υπουργείο Εξωτερικών, εκδήλωσε αμέσως τις έντονες ανησυχίες και σκέψεις του ύστερα από την σύναψη αυτού του συμφώνου, θεωρώντας πως η Ελλάδα βρισκόταν πλέον σε πολύ δύσκολη θέση, μη μπορώντας να στηριχθεί σε

⁶⁷ Δ. Γατόπουλος, ό. π., σ. 304

καμία εξωτερική φιλία. Κυρίως, όμως εξαπέλυσε δριμύ κατηγορώ στην κυβέρνηση Μεταξά. Θεωρούσε υπεύθυνο τον Πρωθυπουργό γιατί δεν συγκάλεσε έκτακτη γενική συνέλευση με τους προηγούμενους Πρωθυπουργούς και Υπουργούς όπως γινόταν πάντα σε τόσο κρίσιμες πολιτικές συγκυρίες στη χώρα. Πέραν αυτού, θεωρούσε πως η κυβέρνηση θα έπρεπε να είχε συνεργασθεί με τις Μεγάλες Δυνάμεις για να μπορέσει να εξασφαλίσει τα μέγιστα δυνατά αποτελέσματα αλλά και για να διασφαλίσει τις φιλικές διαθέσεις αυτών προς την Ελλάδα. Ο ελληνικός λαός επιθυμούσε διακαώς την συνεργασία με τις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις και πίεζε προς αυτή την κατεύθυνση, γιατί ήταν κοινό μυστικό πως οι Μεγάλες Δυνάμεις και εν γένει οι ισχυροί γείτονες της χώρας δεν επιθυμούσαν την παραμικρή συνεργασία με δικτατορικές κυβερνήσεις.

Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος ήταν ιδιαίτερα αγαπητός στον ελληνικό λαό. Οι απόψεις του ήταν συνυφασμένες με την ψυχосύνθεση των Ελλήνων και στο πρόσωπό του έβλεπαν τον εκφραστή τους. Από την άλλη πλευρά, η δικτατορική κυβέρνηση του Μεταξά δεν έβλεπε με καθόλου καλό μάτι τις πατριωτικές απόψεις του Μιχαλακόπουλου και για αυτό γιατί έβλεπαν πως ο εκ των Πατρών πολιτικός ασκούσε σημαντική επιρροή στον ελληνικό λαό που έφθανε ακόμα και στις δικές του τάξεις. Ο Μεταξάς είχε βέβαια κι άλλους λόγους που αντιπαθούσε τον Μιχαλακόπουλο. Ο σημαντικότερος από όλους τους λόγους σχετιζόταν με τα γεγονότα του 1936, όπου ο Ελευθέριος Βενιζέλος είχε προτείνει στον Βασιλιά Γεώργιο Β΄ να τοποθετήσει τον Μιχαλακόπουλο στο Υπουργείο Εξωτερικών κι αν ήταν δυνατόν να τον χρησιμοποιήσει ως Πρωθυπουργό εξωκομματικής κυβέρνησης για την βελτίωση της τραγικής κατάστασης της εξωτερικής πολιτικής της χώρας.

6.3. Το άδοξο τέλος

Παρόλο το μίσος και την σαφέστατη αντιπάθεια που έτρεφε ο Μεταξάς προς το πρόσωπο του Μιχαλακόπουλου, δεν θα ήταν συνετό να μην καταγράψουμε πως, πριν από αυτά τα αρνητικής σημασίας αισθήματα, οι δύο πολιτικοί άνδρες συνδέονταν με μακροχρόνια φιλία. Αυτή η φιλία είχε ευοδωθεί από την περίοδο της Οικουμενικής κυβέρνησης στην οποία ήταν συνυπουργοί.

Κατά το 1936 ο Μεταξάς, σε μία εκ των συνομιλιών του με τον Μιχαλακόπουλο, του πρότεινε να συνεργασθούν για την εγκαθίδρυση της Δικτατορίας.⁶⁸ Η αντίδραση του Μιχαλακόπουλου ήταν άμεση απαντώντας πως τα

⁶⁸ Δ. Γατόπουλος, ό. π., σ. 308

πολιτικά του πιστεύω δεν του επέτρεπαν να ακολουθήσει τον δρόμο της δικτατορίας αλλά ήθελε να παραμείνει πιστός στις αξίες του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος.

Κατά την παραμονή του στο Παρίσι το 1937, ο Μιχαλακόπουλος εξέφρασε στις επίσημες προσωπικότητες με τις οποίες συνδεόταν πως οι Έλληνες δεν ήθελαν το δικτατορικό καθεστώς στη χώρα αλλά δεν μπορούσαν να εκφράσουν και να εκδηλώσουν με πιο έντονα στοιχεία τη δυσφορία τους εξαιτίας των αυστηρών μέτρων που ίσχυαν. Ανάμεσα στις προσωπικότητες που συζητούσε ο Μιχαλακόπουλος ήταν και ο Άγγλος πρεσβευτής της Γαλλίας ο οποίος ενημέρωσε τον Έλληνα πολιτικό πως ο ομόλογός του στην Ελλάδα, ο Γουότερλου, μεταφέρει τις ακριβώς αντίθετες πληροφορίες.

Ο Βρετανός πρέσβης φάνηκε πως πείσθηκε από τις δηλώσεις του Μιχαλακόπουλου και αποφάσισε να μεταφέρει αυτές στο Υπουργείο Εξωτερικών της Αγγλίας. Με την σειρά του το Υπουργείο διαβίβασε στον Γουότερλου αντίγραφο της έκθεσης του πρέσβη του Παρισιού. Ο Γουότερλου έδειξε εντελώς ξαφνιασμένος με το περιεχόμενο της έκθεσης, καθώς, ενώ αυτός διαβεβαίωνε πως ο ελληνικός λαός ήταν απόλυτα ευχαριστημένος με την πολιτική κατάσταση της χώρας, ο Μιχαλακόπουλος διέδιδε τα άκρως αντίθετα και η κυβέρνησή του φαινόταν να του έχει εμπιστοσύνη.

Ο Γουότερλου ένιωθε πλέον δεν είχε την αμέριστη εμπιστοσύνη της κυβέρνησής και πέραν τούτου ένιωθε και για τον Μιχαλακόπουλο για τα όσα είχε μεταφέρει στους Βρετανούς. Για αυτόν το λόγο αποφάσισε να αντιδράσει τοιουτοτρόπως. Θα μπορούσε να κρατήσει τα διπλωματικά έθιμα που τόνιζαν τη μη αποκάλυψη των πληροφοριών, όμως ο Γουότερλου αποκάλυψε τις πληροφορίες στον πρωθυπουργό Μεταξά, αντί να κρατήσει τις πληροφορίες απλά για τον εαυτό του. Ο Μεταξάς, γνωστός για τις απόψεις του προς το πρόσωπο του Μιχαλακόπουλο, χρησιμοποίησε τις εφημερίδες ώστε να ασκήσουν προπαγάνδα εναντίον του Πατρινού πολιτικού, λέγοντας πως ο Μιχαλακόπουλος κακολογεί στους Βρετανούς την πατρίδα του και ιδιαίτερα τον Μεταξά, θέλοντας να πείσει τον ελληνικό λαό να στραφεί εναντίον του.

Ένα ακόμα παρόμοιο περιστατικό συνέβη όταν μία ξένη δημοσιογράφος προσκλήθηκε για να δειπνήσει με τον Βασιλιά Γεώργιο Β'. Κατά τη διάρκεια αυτής της συνάντησης η δημοσιογράφος υποστήριξε πως ο ελληνικός λαός δεν φαινόταν ευχαριστημένος με την εγκαθίδρυση του δικτατορικού καθεστώτος και πως τέτοιου είδους καθεστώτα δεν έχουν συνήθως καλή κατάληξη. Ο Βασιλιάς της απάντησε με ειλικρίνεια λέγοντας πως αν δει πως τα πράγματα στη χώρα δεν πηγαίνουν καλά, τότε

θα καλέσει τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο να τον βοηθήσει να βρει λύσεις. Η συνομιλία αυτή, όμως, αποκαλύφθηκε από τη δημοσιογράφο και μετά από ένα σύντομο χρονικό διάστημα έμαθε τα νέα και ο Μεταξάς. Η αντίδρασή του ήταν άμεση τοποθετώντας δικούς του ανθρώπους μέσα από τις τάξεις της δικτατορίας να τον παρακολουθούν κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Γαλλία. Εκεί, μάλιστα, σε μία διάλεξη, συναντήθηκε τυχαία και με τον Βρετανό Γουότερλου, ο οποίος τον πλησίασε για να τον χαιρετήσει αλλά ο Μιχαλακόπουλος δεν ανταπόδωσε τον χαιρετισμό.

Ο Μεταξάς αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα στον πολιτικό τομέα της χώρας. Ήδη είχαμε φτάσει στον ενάμιση χρόνο δικτατορίας και ενώ φαινόταν πως το καθεστώς αυτό ήταν στην ακμή του, οι πολιτικοί της χώρας εμφανίστηκαν ξανά στο προσκήνιο. Μέσα από παράνομες διακηρύξεις και δηλώσεις απευθύνονταν στους Έλληνες αλλά και στον Βασιλιά και αποστασιοποιούνταν από τη δικτατορία. Ο εκσυγχρονισμός αυτός των επιθέσεων οφειλόταν σε συγκυρία και συγκεκριμένα στον γάμο του διαδόχου Παύλου και της πριγκίπισσας Φρειδερίκης, που έγινε στις 9 Ιανουαρίου.⁶⁹

Εξ αφορμής του γάμου, επέστρεψε στην Αθήνα ο Ιωάννης Θεοτόκης, αρχηγός των Εθνικών Λαϊκών. Με την ευκαιρία αυτή επικοινωνήσε με τους αρχηγούς των Φιλελευθέρων και των Προοδευτικών, Θεμιστοκλή Σοφούλη και Γεώργιο Καφαντάρη, ώστε να λάβουν αποφάσεις για το μέλλον της χώρας. Η απόφαση που πήραν ήταν η δημοσίευση ενός μανιφέστο μέσα από το οποίο θα καταδίκάζαν το καθεστώς της δικτατορίας. Ο Καφαντάρης αποφάσισε, επίσης, να δημοσιεύσει ξεχωριστό, δικό του μανιφέστο, κάτι που ενόχλησε την κυβέρνηση αναγκάζοντάς της να εκδώσει μία πλαστή επιστολή σύμφωνα με την οποία ο Καφαντάρης καταδίκασε ο ίδιος το μανιφέστο του.

Ο Ιωάννης Μεταξάς ένιωθε πως ελέγχει την κατάσταση παρά τις νέες και ξαφνικές ενέργειες των πολιτικών. Ωστόσο, επειδή έμελλε να παρευρεθεί στην Άγκυρα για τη συμμετοχή του στο Βαλκανικό Σύμφωνο, δεν ήθελε να αφήσει πίσω του τους πολιτικούς να δρουν ανενόχλητοι. Έτσι, αποφάσισε να εξαντλήσει την αυστηρότητά του σαν πραγματικός δικτάτορας και αποφάσισε να συλλάβει και να εξορίσει όλους τους πολιτικούς που προσπάθησαν να δημιουργήσουν εμπόδια στο δικτατορικό καθεστώς του.

⁶⁹ Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, ό. π., σ. 100

Οι ενέργειες του Μεταξά περιλάμβαναν την εξορία του Καφαντάρη στη Ζάκυνθο, του Αλέξανδρου Μυλωνά, αρχηγού του Αγροτικούς Κόμματος, στην Ικαρία, του Θεοτόκη στην Πάρο και πολλοί άλλοι πολιτικοί σε διάφορα μέρη στην Ελλάδα. Ο Θεμιστοκλής Σοφούλης συνελήφθη και οδηγήθηκε στην ασφάλεια όπου δεν άργησε τελικά να αφηθεί ελεύθερος. Νωρίτερα είχε συλληφθεί και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος για διακηρύξεις κατά του Μεταξά και εν τέλει εξορίστηκε κατά σειρά στα Κύθηρα, τη Θάσο και την Κάρυστο, όπου και έμεινε ως τον Νοέμβριο του 1940.⁷⁰ Από όλους τους πολιτικούς που εξέφρασαν ανοιχτά τις αντιρρήσεις τους κατά του Μεταξά, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος είχε την τραγικότερη τύχη.

Στις 8 Φεβρουαρίου 1938 ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος ασθένησε καθώς ήταν στην κατοικία του στο Ψυχικό. Ύστερα από δύο ημέρες, το πρωί της 10^{ης} Φεβρουαρίου 1938, όταν εμφανίσθηκαν στην οικία του στο Ψυχικό δύο άνδρες της Ειδικής Ασφαλείας, οι οποίοι ζήτησαν να τους ακολουθήσει.⁷¹ Η σύζυγος του Μιχαλακόπουλου διαμαρτυρήθηκε έντονα γιατί ο άνδρας της ήταν ασθενής αλλά της απάντησαν ότι εκτελούν διαταγή και έπρεπε να εκπληρώσουν το καθήκον τους.⁷²

Η γυναίκα του επικοινωνήσε τηλεφωνικώς αμέσως με τον συνταγματάρχη Αγγελέτο λέγοντας πως θα μπορούσαν απλά να φρουρήσουν το σπίτι και να έλθει εκεί ο γιατρός της υπηρεσίας για να τον εξετάσουν. Η απάντηση όμως ήταν άμεσα αρνητική κι έτσι οδηγήθηκε στην ασφάλεια. Εκεί, δεν άφησαν κανέναν να τον επισκεφθεί, ούτε ακόμα και τον προσωπικό του γιατρό. Το ίδιο βράδυ αποφασίστηκε η μεταφορά του στην Πάρο.

Φθάνοντας στην Πάρο εγκαταστάθηκε σε ένα σχετικώς εγκαταλελειμμένο ξενοδοχείο, γεμάτο υγρασία. Ύστερα από δύο ημέρες κατέφθασε στο νησί και η γυναίκα του ώστε να είναι κοντά του και να τον περιθάλπει. Κατά το πρώτο χρονικό διάστημα της παραμονής του, η υγεία του είχε σημειώσει αισθητή βελτίωση, κυρίως λόγω της αλλαγής του περιβάλλοντος. Η παραμονή του, όμως, σε αυτό το ανεπαρκές ξενοδοχείο επέφερε σταδιακά την επιδείνωση της υγείας του. Τις επόμενες ημέρες ασθένησε και η γυναίκα του, η οποία επέστρεψε στην Αθήνα για διάστημα οκτώ ημερών με σκοπό να επιστρέψει με περισσότερα μέσα περίθαλψης. Μέσα σε αυτές τις ημέρες ο Μιχαλακόπουλος χειροτέρεψε και υπέστη πνευμονική συμφόρηση.

⁷⁰ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, 1935-1945: "Ένας απολογισμός", Αθήνα 1945, σ. 9

⁷¹ Παύλος Μαρινάκης, ό. π., σ. 66

⁷² Δ. Γατόπουλος, ό. π., σ. 309

Οι γιατροί της Πάρου ανταποκρίθηκαν άμεσα και επιθυμούσαν να βοηθήσουν, όμως δεν μπορούσαν. Δεν υπήρχαν ούτε τα απαραίτητα φάρμακα, ούτε ο απαραίτητος εξοπλισμός για να κάνουν το λειτούργημά τους. Η υγεία του επιδεινώθηκε κι άλλο αφού προέκυψαν και αρρυθμίες στην καρδιά. Αμέσως ζητήθηκε η άδεια μεταφοράς του στην Αθήνα αλλά η κυβέρνηση Μεταξά ήταν αρνητική. Ωστόσο, έφθασαν στην Πάτρα η σύζυγός του, η κόρη του, Λένα Κανελλοπούλου, ο γαμπρός του, Λέων Κανελλόπουλος και οι γιατροί του, κ.κ. Δεληβάνης και Κισθήνιος. Η κυβέρνηση παρότι αρνήθηκε τη μεταφορά του Μιχαλακόπουλου, έστειλε στην Πάρο τον γιατρό Λοράνδο. Οι εξετάσεις που ακολούθησαν έκαναν τον υπηρεσιακό γιατρό να επικοινωνήσει με την κυβέρνηση και να την ενημερώσει πως η κατάστασή του ήταν σοβαρή και πως έπρεπε άμεσα να μεταφερθεί στην Αθήνα. Ύστερα από καθυστέρηση 4 ημερών, η εντολή δόθηκε και ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος μεταφέρθηκε βαριά άρρωστος στην Αθήνα την 1η Μαρτίου 1938.

Η διακομιδή του στην Αθήνα έγινε με ατμόπλοιο και οι κάτοικοι της Πάρου είχαν βγει από τα σπίτια τους για να αποχαιρετήσουν σε συγκινησιακό κλίμα τον Μιχαλακόπουλο. Μαζί του, ακολούθησαν και δύο γιατροί από την Πάτρα, ο κος. Κατακουζηνός και ο κος. Πορτοκάλλης.

Φθάνοντας στην Αθήνα, οδηγήθηκε απευθείας με ασθενοφόρο στο νοσοκομείο Ευαγγελισμός. Δύο αστυνομικοί φρουρούσαν έξω από το δωμάτιό του.⁷³ Η μεταφορά του στην Αθήνα ήταν χαρακτηριστική και αποτέλεσμα αυτού ήταν η ραγδαία επιδείνωση της υγείας του Μιχαλακόπουλου. Σε μία απέλπιδα προσπάθεια, την τελευταία εβδομάδα η οικογένειά του κάλεσε τον καθηγητή Έπιγκερ από την Βιέννη για να τον εξετάσει. Ο γιατρός έφτασε στην Αθήνα, εξέτασε τον ασθενή και βρήκε ότι η καρδιά του είχε εξασθενήσει και η αντίσταση του οργανισμού του ήταν ελάχιστη.⁷⁴

Την Κυριακή 27^η Μαρτίου και ώρα 1 μ.μ. ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος άφησε την τελευταία του πνοή. Εκοιμήθη ήρεμος, σε ένα κρεβάτι του Ευαγγελισμού, περιτριγυρισμένος από αγαπημένα του πρόσωπα, οικογενείας και μη.

Το δικτατορικό καθεστώς επέβαλε τους κανόνες του ακόμα και τόσο δύσκολες στιγμές. Οι κυβερνητικοί φρόντισαν ώστε ο θάνατος του Μιχαλακόπουλου να μην εμπλακεί με την εξορία και με την αργή διακομιδή του από την Πάρο στην

⁷³ Παύλος Μαρινάκης, ό. π., σ. 68

⁷⁴ Δ. Γατόπουλος, ό. π., σ. 311

Αθήνα. Αυτό το κατάφεραν μέσω του ιατρικού ανακοινωθέντος, όπου πίεσαν όλους τους γιατρούς να συνυπογράψουν.

Η είδηση του θανάτου μαθεύτηκε άμεσα παρόλο που ο θάνατός του συνέβη την Κυριακή και την Δευτέρα ο Τύπος είχε αργία. Μολαταύτα, όλοι έμαθαν για τον θάνατο του Μιχαλακόπουλου. Οι φίλοι του ζήτησαν να αναβληθεί η κηδεία ώστε να μπορέσουν να παρευρεθούν όλοι οι φίλοι του, κυρίως οι καταγόμενοι από την Πάτρα που ήταν μακριά. Η κυβέρνηση Μεταξά για άλλη μια φορά ήταν αρνητική. Η σορός του τοποθετήθηκε στον Μητροπολιτικό Ναό το βράδυ της Κυριακής και ακολούθησε γενικό προσκύνημα. Παρά την καταρρακτώδη βροχή, προσήλθε τεράστιο πλήθος κόσμου για να αποχαιρετήσει τον πρώην πρωθυπουργό. Ανάμεσα σε αυτούς και ο Αλέξανδρος Σοφούλης, ο οποίος είχε ετοιμάσει αποχαιρετιστήριο λόγο, όμως οι εκπρόσωποι της κυβέρνησης δεν τον άφησαν να τον εκφωνήσει. Ανάμεσα στις παρουσίες, ηχηρή ήταν και η απουσία του Γουότερλοου, ο οποίος δεν έσπευσε να τιμήσει έναν πολιτικό άνδρα που είχε εξαιρετικές πολιτικές και φιλικές σχέσεις με την χώρα του.

Μετά τον θάνατό του άρχισαν να δημοσιεύονται δωρεές στις αθηναϊκές και πατρινές εφημερίδες. Όμως, απαγορεύθηκαν κι αυτές ύστερα από κυβερνητική διαταγή. Ακόμα και δύο τηλεγραφήματα του Γεώργιου Καφαντάρη, που ήταν εξόριστος στη Ζάκυνθο, δέχθηκαν περικοπές, παρόλο που επρόκειτο ουσιαστικά σε τηλεγραφήματα συλλυπητηρίων. Ακόμα, η κυβέρνηση απέκρυπτε πολλά τηλεγραφήματα προς την γυναίκα του Μιχαλακόπουλου, όπως το τηλεγράφημα του πρώην πρωθυπουργού της Γαλλίας Ταρντιέ και του πρώην Υπουργού Εξωτερικών της Ρουμανίας Τιτουλέσκο.

Μέσα στα χρόνια της δικτατορίας, ο Δικηγορικός Σύλλογος Πατρών ήθελε να τιμήσει τη μνήμη του Μιχαλακόπουλου και είχε αποφασισθεί η τοποθέτηση εικόνας του στην αίθουσα του Συλλόγου. Όταν ειδοποιήθηκε ο Πρόεδρος, αυτή η απόφαση ανεστάλη γιατί φοβήθηκε ότι αυτή η κίνηση θα είχε συνέπειες. Είναι, ωστόσο, συνετό να ειπωθεί πως αυτή η συμβολική κίνηση ολοκληρώθηκε με το πέρας της δικτατορίας.

Καθ' όλη τη διάρκεια της ασθένειας του Μιχαλακόπουλου, είχε απαγορευθεί στον Τύπο η οποιαδήποτε αναφορά στην ασθένειά του. Η πρώτη αναφορά έγινε στις 19 Μαρτίου 1938, λέγοντας πως η κατάσταση της υγείας του παραμένει σοβαρή. Έπειτα, τα επόμενα δημοσιεύματα ήταν την 23^η Μαρτίου υποστηρίζοντας πως η κατάστασή του παρουσίασε σημάδια βελτίωσης. Τελευταία αναφορά έγινε την 27^η και 28^η Μαρτίου με την αναγγελία του θανάτου του. Ακόμα και μετά τον θάνατό του δεν

επετρέπη στον Τύπο να γράψουν τα πεπραγμένα αυτού του σπουδαίου πολιτικού άνδρα. Ο αδερφός του, Αναστάσιος Μιχαλακόπουλος, πίεσε την κυβέρνηση να αλλάξει τα αίτια θανάτου μέσω της ψευδούς ιατρικής γνωμάτευσης αλλά πλέον ήταν αργά. Ήταν κοινό μυστικό, πάντως, πως ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος δεν πέθανε από κρίση μυοκαρδίτιδας αλλά από την απόφαση εξορίας του ενώ ήταν ασθενής.

Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος έφυγε πολύ νέος. Ήταν μόλις 63 ετών. Ο τρόπος που πέθανε, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί κι ως δολοφονία, αναλογιζόμενοι τον διαρκή και άδικο πόλεμο που δέχθηκε από τον δικτάτορα Μεταξά. Μετά από 2 χρόνια και μερικούς μήνες η Ελλάδα συμμετείχε στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και το αποτέλεσμα ήταν να κυματίζει ο αγκυλωτός σταυρός στα ύψη της Ακρόπολης. Δεν γνωρίζουμε πως θα είχε γραφθεί η ιστορία αν ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος βρισκόταν εν ζωή και υγιής. Σίγουρα, θα είχε προσφέρει πολλά μέσα από τις γνώσεις του, τις εμπειρίες του, το κύρος του και τις γνωριμίες του.

Η πολιτεία δεν τον τίμησε όπως άρμοζε σε έναν τέτοιο σπουδαίο πολιτικό ηγέτη. Χρειάστηκε να περάσουν χρόνια και συγκεκριμένα τα χρόνια της δικτατορίας για να γραφτούν αράδες προς τιμήν του Πατρινού πολιτικού. Η πολιτεία δεν τον τίμησε. Τον τίμησε, όμως, ο πνευματικός κόσμος. Δημοσιεύθηκαν πλήθος κρίσεων και απόψεων από επιφανείς Έλληνες και ξένους που αφορούσαν τον πολιτικό βίο και το έργο του Μιχαλακόπουλου. Μερικοί σπουδαίοι Έλληνες όπως ο Κωστής Παλαμάς, ο Θεμιστοκλής Σοφούλης, ο Σοφοκλής Βενιζέλος, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο Νικόλαος Πλαστήρας, ο Στυλιανός Γονατάς, ο Εμμανουήλ Τσουδερός, ο Ιωάννης Πολίτης, ο Στρατής Μυριβήλης, αλλά και πολλοί ακόμη, αποφάσισαν να τιμήσουν δια των λόγων του τα έργα και εν γένει την συμβολή του Μιχαλακόπουλου στην ιστορία της Ελλάδας.

Ιδιαίτερες τιμές έχει λάβει και στην πόλη καταγωγής του, την Πάτρα. Προς τιμήν του, έχει δοθεί το όνομά του σε κεντρικό δρόμο της πόλης της Αχαΐας. Πέραν τούτου, το 1975 και ύστερα από την επιμονή του αείμνηστου δημοσιογράφου και εκδότη Χρήστου Ριζόπουλου, συγκεντρώθηκαν τα χρήματα και στήθηκε στην πλατεία Όλγας της Πάτρας ο χάλκινος ανδριάντας του, μόλις το 1975.⁷⁵

Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος υπήρξε Πρωθυπουργός, Υπουργός Εξωτερικών και Τεχνικών Υπουργείων, αντιπρόεδρος της κυβέρνησης και αντιπρόσωπος της χώρας σε διεθνή συνέδρια. Μα πάνω από όλα υπήρξε ένας σπουδαίος πολιτικός άνδρας που

⁷⁵ Π. Μαρινάκης, ό.π.σ.71

αγαπούσε δυνατά την χώρα του, προσέφερε με πίστη και αφοσίωση τις γνώσεις και τις υπηρεσίες του, έδινε με ανιδιοτέλεια μεγάλες μάχες εντός και εκτός συνόρων για το καλό της πατρίδας αλλά κυρίως, όπως είχε πει το 1921 κατά την επίσκεψή του στην Πάτρα, ήταν ο πολιτικός που « Κάθε λόγος που λέγω είναι και έργον».

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Συνοψίζοντας, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος αποτέλεσε έναν από τους σπουδαιότερους πολιτικούς που έχουν υπηρετήσει το κοινοβουλευτικό πολίτευμα. Η πορεία και η ανέλιξη του ήταν θαυμαστή, εάν αναλογιστεί κανείς πως ξεκίνησε ως ένας αξιόλογος νομικός και κατόρθωσε σε σύντομο χρονικό διάστημα να βρεθεί ως έμπιστος συνεργάτης του Ελευθερίου Βενιζέλου και να διατελέσει και Πρωθυπουργός της Ελλάδας.

Η πόλη της Πάτρας έχει μακρά πολιτική ιστορία και για αυτό φρόντισε κι ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, πέραν του επίσης σπουδαίου πολιτικού, Δημητρίου Γούναρη. Ο Μιχαλακόπουλος αγαπούσε δυνατά την ιδιαίτερη πατρίδα, όπως ακριβώς αγαπούσε και τη χώρα του.

Από την πρώτη εμφάνισή του στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας, ήταν ολοφάνερος ο πατριωτισμός του και η πλήρης αφοσίωσή του στο έργο του και στον αγώνα του. Τα πολιτικά του βήματα έμελλε να συμβαδίσουν με αυτά του Ελευθερίου Βενιζέλου. Ο Μιχαλακόπουλος πίστεψε εξ αρχής στις δυνατότητες και στα σχέδια του Βενιζέλου που είχαν ως στόχο την άμεση ανόρθωση της χώρας. Δεν τον εγκατέλειψε ποτέ, βρισκόταν πάντα δίπλα του, ήταν από τους πρώτους βουλευτές και Υπουργούς του κόμματος των Φιλελευθέρων και παρέμεινε κοντά του μέχρι το τέλος της ζωής του, ακόμα και όταν είχε σχηματιστεί γύρω από αυτόν ένα κόμμα που περιλάμβανε τους στενούς φίλους και συνεργάτες του. Ο Μιχαλακόπουλος έχαιρε της εμπιστοσύνης και του σεβασμού του Βενιζέλου και στο πρόσωπό του, πολλές φορές, έβλεπε τον εαυτό του.

Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος διετέλεσε καθ' όλη τη διάρκεια της πολιτικής του καριέρας ως Υπουργός Στρατιωτικών, Υπουργός της Εθνικής Οικονομίας, Υπουργός Γεωργίας, Υπουργός Οικονομικών, Υπουργός Εξωτερικών αλλά και ως Πρωθυπουργός της χώρας για 8 μήνες. Σε όλες αυτές τις κυβερνητικές θέσεις προσέφερε με ανιδιοτέλεια όλο του το είναι για το καλό και το συμφέρον της Ελλάδας.

Ολοκληρώνοντας, αξίζει να τονιστεί πως ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος έχει συνδέσει το όνομά του με τις πιο σπουδαίες σελίδες της ιστορίας της Νεότερης Ελλάδας και συγκεκριμένα με την ιστορία του Ελληνικού Κοινοβουλευτικού Πολιτεύματος, στο οποίο παρέμεινε πιστός μέχρι και το τέλος, παρά τις πιέσεις του Ιωάννη Μεταξά κατά τα χρόνια της Δικτατορίας.

Παρά το σπουδαίο έργο που άφησε ως παρακαταθήκη από τις πολιτικές θέσεις που εργάστηκε, αιφνιδίως αντιλήφθηκα πως ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος δεν συγκαταλέγεται ανάμεσα στις γνωστές προσωπικότητες της χώρας, παρόλο που κατείχε στο πολιτικό παλμαρέ του το αξίωμα του Πρωθυπουργού. Ακόμα πιο λυπηρό αποτελεί το γεγονός πως ούτε η τοπική κοινωνία της Πάτρας γνωρίζει πολλά, ή έστω ελάχιστα, για τη ζωή και τη δράση του σπουδαίου αυτού πολιτικού, πέραν των βιβλιοθηκών της πόλης, των οποίων ήταν μεγάλος ευεργέτης, καθώς δώρισε χιλιάδες βιβλία από την τεράστια συλλογή του σε αυτές. Ευχή και ελπίδα όλων, λοιπόν, να αναγνωριστεί το σπουδαίο, νομικό και πολιτικό έργο του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου και ο ανδριάντας του που κοσμεί την πλατεία Όλγας στην πόλη της Πάτρας να λάβει την αναγνωρισιμότητα που του αναλογεί, αλλά κυρίως του αξίζει.

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

1. Διαδικτυακές Πηγές

Αβραμόπουλος Π., *Ο αναγεννησιακός μας πρωθυπουργός Ανδρέας Μιχαλακόπουλος*, https://media.real.gr/filesystem/Multimedia/pdf/anageninsiakos_prot_hipoyrgos_andreas_mixalakopoylos_avramo_nikos_Real_720_id36242.pdf, ημερομηνία προσπέλασης: 12.6.2023

Γεωργουσοπούλου Αικ., *Οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις την εποχή του Εποχή του Ελευθερίου Βενιζέλου*, 2021, <https://www.venizelos-foundation.gr/wp-content/uploads/1%CE%BF%CE%B2%CF%81%CE%B1%CE%B2%CE%B5%CE%AF%CE%BF.pdf>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.6.2023

<https://www.mixanitouxronou.gr/i-diktatoria-toy-metaxa-pos-katelyse-ti-dimokratia/>, ημερομηνία προσπέλασης: 17.6.2023

<https://www.kathimerini.gr/politics/1061876/i-diktatoria-metaxa-kai-i-apli-analogiki/>, ημερομηνία προσπέλασης: 18.6.2023

<https://www.sansimera.gr/biographies/266>, ημερομηνία προσπέλασης: 5.7.2023

Στεργιόπουλος Β., *Συνθήκη της Λωζάνης - 100 χρόνια μετά: Ήττα της Ευρώπης, ήττα του πολιτισμού*, 2023, <https://www.in.gr/2023/07/24/in-analysis/synthiki-tis-lozanis-100-xronia-meta-itta-tis-eyropis-itta-tou-politismou/>, ημερομηνία προσπέλασης: 24.7.2023

2. Εγκυκλοπαίδειες

Εκπαιδευτική Υδρία, Γενική Σχολική Εγκυκλοπαίδεια στη Δημοτική Γλώσσα, Αθήνα 1999, τ.8

B. Βιβλιογραφία

- Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1975
- Βερέμης Θ., *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική: Από την ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Αθήνα 2000
- Βερέμης Θ., *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο Οραματιστής του εφικτού*, Αθήνα 2017
- Βουρνάς Τ., *Ιστορία της νεώτερης και σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα 2013
- Γατόπουλος Δ., *Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, Πρωθυπουργός, Στενός Συνεργάτης του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αθήνα 2000
- Δαφνής Γ., *Η Ελλάς Μεταξύ Δύο Πολέμων 1923-1940*, Αθήνα 1997
- Εκδοτική Αθηνών, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913*, Αθήνα 1978, τ.14
- Εκδοτική Αθηνών, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Ο Εθνικός Διχασμός, η Μικρασιατική Καταστροφή, το έπος του '40 (1913-1941)*, Αθήνα 2021, τ.34
- Ζαχαρίας Κ., *Ελευθέριος Βενιζέλος, ο αναμορφωτής της Ελλάδας*, Αθήνα 2007
- Ζαχαρόπουλος Ν., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη: Το κίνημα της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη στο ιστορικό του πλαίσιο*, Θεσσαλονίκη 1997
- Θωμόπουλος Σ., *Ιστορία της Πόλεως Πατρών*, Πάτρα 1950
- Ιστορία Ελληνικού Έθνους, *Νεώτερος Ελληνισμός 1895-1909*, Αθήνα 2006, τ.14
- Ιστορία Ελληνικού Έθνους, *Νεώτερος Ελληνισμός 1910-1940*, Αθήνα 2006, τ.15
- Καλτσώνης Δ., *Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδας 1821-2001*, Αθήνα 2017
- Κανελλόπουλος Π., *1935- 1945: «Ένας απολογισμός»*, Αθήνα 1945
- Καραμανλής Κ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις (1928-1932)*, Αθήνα 1995
- Κλάψης Α., *Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος και η ελληνική εξωτερική πολιτική: 1926-1928*, Αθήνα 2009
- Κολιόπουλος Ι., *Η Δικτατορία του Μεταζά και ο πόλεμος του '40*, 2005
- Μακράκη Λ., *Ελευθέριος Βενιζέλος (1864-1910): η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη*, Αθήνα 1992
- Μακρυδημήτρης Α., *Οι Πρωθυπουργοί της Ελλάδος 1828-1997*, Αθήνα 1997
- Μανωλικάκης Γ., *Ελευθέριος Βενιζέλος, Η άγνωστη ζωή του*, Αθήνα 1985
- Μαρινάκης Π., *Μορφές και Θέματα*, Πάτρα 1994

- Μαυρογορδάτος Γ., *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα 2015
- Μιχαηλίδης Ι., *Το κίνημα της Εθνικής Άμυνας*, Θεσσαλονίκη 2015
- Μιχαλακόπουλος Α., *Τετράδια κοινοβουλευτικού λόγου: Αγροτικό ζήτημα και μεταρρύθμιση*, 1917
- Μοσχόπουλος Γ., *Ιστορία του Νέου Ελληνικού Κράτους*, Αθήνα 2001
- Ντρίο Ε. *Ελλάδα και Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, από το Κίνημα των Νεότουρκων (1908) μέχρι τη Συνθήκη της Λωζάνης (1923)*, Αθήνα 2000
- Παπαδάκης Ν., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο άνθρωπος, ο ηγέτης: Τα χρόνια της Κρήτης (1864-1910)*, Αθήνα 2017, τ.1
- Πελαγίδης Ε., *Μικρασιατικός και Ποντιακός Ελληνισμός, από την αρχαιότητα μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα 2013
- Ριζάς Σ., *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας, ο Βενιζέλος, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Αθήνα 2015
- Ριζάς Σ., *Η Ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία*, Αθήνα 2008
- Ρούκουνας Ε., *Εξωτερική πολιτική 1914-1923*, Αθήνα 1978
- Ρούσσοις Γ., *Νεώτερη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους 1826-1974*, Αθήνα 1975
- Σαβοριανάκης Π., *Ιωάννης Μεταξάς*, Αθήνα 2004
- Σάρρας Γ., *Μνήμες της τραγικής περιόδου 1936-1945*, Αθήνα 2001
- Στασινόπουλος Ε., *Η Ιστορία της Σχολής Ευελπίδων (1828-1953)*, Αθήνα 1994
- Τούντα-Φεργάδη Α., *Θέματα ελληνικής διπλωματικής Ιστορίας 1912-1940*, Αθήνα 1996
- Τσαπάρας Σ., *Εκατό Χρόνια Πόλεμος Ελλάδας-Τουρκίας (1900-2000)*, Αθήνα 1999
- Τσάτσος Κ., *Ελευθέριος Βενιζέλος: ένα τρίπτυχο*, Αθήνα 1986
- Χιονίδης Γ., *Οι δραστηριότητες της «Προσωρινής Κυβέρνησης» του Ελευθερίου Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη το 1916-1917*, Αθήνα 1997
- Χρήστου Θ., *Από την Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (1821) έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1947)*, Αθήνα 1999
- Χρήστου Θ., *Προσεγγίσεις στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία. Από το Ρήγα Βελεστινλή (1757-1798) έως την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1940-1941)*, Αθήνα 2001
- «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στην πολιτική σκηνή (1909-1910)», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 11 (2006), σ. 444-483

Χρήστου Θ., *Ο ρόλος των Νέων στο Μέτωπο, την Κατοχή και την Αντίσταση (1940 - 1944) - Τα διπλωματικά τεκμήρια*, Αθήνα 2017, τ. 2

Χρήστου Θ., *Πέτρος Σωκρ. Κόκκαλης (1896-1962): ο αστός επαναστάτης ιατρός: από τον αντιβενιζελισμό στο λενινισμό*, Αθήνα 2019

Χριστοπούλου Μ., *Βιογραφίες πολιτικών. Δημήτριος Γούναρης*, Αθήνα 2017

Χρονόπουλος Δ., *Δημήτριος Γούναρης*, Αθήνα 1987

Παράρτημα

Ο νεαρός Ανδρέας Μιχαλακόπουλος στο γραφείο του στην Πάτρα.

Πηγή:<https://www.kathimerini.gr/k/100yk/1006386/kyvernisi-andrea-michalakopoyloy/>

Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος κι ο Ελευθέριος Βενιζέλος με την υπόλοιπη ελληνική αντιπροσωπεία στη Συνδιάσκεψη της Λωζάννης.

Πηγή: <https://elculture.gr/venizelos-vouli/>

Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος κατά τη διάρκεια εκφώνησης λόγου του.

Πηγή: http://archives.elia.org.gr:8080/LSelia/images_View/MIH.006.JPG

Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, πέμπτος από αριστερά καθιστός, στην Κοινωνία των Εθνών.

Πηγή: http://archives.elia.org.gr:8080/LSelia/images_View/MIH.020.JPG

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος κι ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος κατά την υπογραφή της ελληνοτουρκικής φιλίας στην Άγκυρα το 1930.

Πηγή: http://archives.elia.org.gr:8080/LSelia/images_View/MIH.045.JPG

Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος και ο Ελευθέριος Βενιζέλος, έμπιστοι συνεργάτες και φίλοι.

Πηγή: <https://www.enikos.gr/society/o-anagennisiakos-mas-prothypourgos-andreas-michalakopoulos/1376008/>

Περίληψη

Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος υπήρξε ένας από τους πιο σημαντικούς πολιτικούς στη νεότερη ιστορία της Ελλάδας. Ξεκίνησε ως νομικός από την πόλη καταγωγής του, την Πάτρας, συνέχισε ως πολιτικός στο πλευρό του Ελευθερίου Βενιζέλου λαμβάνοντας σημαντικές θέσεις στις κυβερνήσεις του κι έφθασε να εκλεγθεί ως Πρωθυπουργός της Ελλάδας. Υπήρξε υπέρμαχος του Ελληνικού Κοινοβουλευτικού Πολιτεύματος, το οποίο υποστήριζε σε όλη τη διάρκεια της ζωής του και εξαιτίας αυτού πέθανε άδικα ως εξόριστος κατά τα χρόνια της Δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά.